

Україна очима Німеччини

Образи та сприйняття країни, що змінюється

Керівництво проекту:

Андреас фон Шуманн

керівник офісу політичної комунікації, Німецьке товариство міжнародного співробітництва (GIZ) ГмбХ, Київ

Роман Іванов

заступник керівника офісу політичної комунікації, Німецьке товариство міжнародного співробітництва (GIZ) ГмбХ, Київ

Проектна група та інтерв'юери:

Катаріна Бінгак, Франкфурт

Зігрід Веспер, Берлін

Наталія Власюк, Київ

Марія Геннінг, Київ

Алісса Дамм, Берлін

Олена Гордієнко, Київ

докт. Олівер Гнад, Берлін

Роман Іванов, Київ

Вераніка Карзан, Київ

Марина Ковтун, Київ

Олена Овчаренко, Київ

Ілля Толстов, Київ

Андреас фон Шуманн, Київ

3

Методичний супровід:

докт. Міша Скрібот

LUMIQUE Товариство стратегічного менеджмент-сервісу мбХ, Відень

Обробка:

докт. Олівер Гнад

Бюро актуальних подій (BfZ) ГмбХ, Берлін

Літературний редактор:

Надія Гутянська

Переклад:

Олена Константінова

Зміст

Передмова	6
Пролог: віхи у сприйнятті України	10
1. Уявлення про Україну: Крим, війна, криза, корупція	20
Євромайдан: переворот у сприйнятті	24
Роль німецьких ЗМІ. Більше якості, більше тем, будь ласка!	29
4 2. Ідентичність та культурне розмаїття	32
Двомовність	34
Культурні ландшафти	37
Класичне та культурне життя сучасності	38
Релігія та релігійність	40
Відкритість та індивідуальність	41
3. Порядок денний реформ і суспільні перетворення	44
Частина 1. Умови та фактори змін у суспільстві	45
Успіхи реформ і гальмування реформ	45
Відчуття похмілля та зростання	
песимістичних настроїв у дебатах про реформи	50
Влада та вплив олігархів	51
Олігархія та свобода преси	53
Брак довіри населення до політичних еліт	55
Частина 2. Галузеві реформи – розщеплена луна	56
Будівельний майданчик юстиції:	
до цього часу лише міні-реформа поліції	56
Енергетика – ключовий сектор	57
Нова екологічна свідомість, старі екологічні	
забруднення та екологічна злочинність	58
«Державна медицина – це катастрофа»	59
Зовнішня безпека:	
здатність до союзів чи надія тільки на себе?	61

Боротьба з корупцією: пусті обіцянки	63
Брак якості і продажність вищої освіти	65
4. Україна як об'єкт та суб'єкт міжнародних відносин	72
Німеччина: посередник чи нерішучий опортуніст?	74
Українська та європейська пасивність	79
Особливі відносини: Україна та Росія	81
5. Образ майбутнього – перспективи майбутнього	88
Чинники успіху безперервних перемін	89
Сплячий економічний велетень	90
Молодь – потенціал для майбутнього України	94
Поїхати чи залишитися?	96
Окремі тексти	
Українці Донбасу заслуговують на більшу солідарність	27
Недостатнє визнання професійної освіти	67
Українські партії – альянси особистих інтересів	68
Майбутнє України як лакмусовий папір європейської ідеї	69
Хребет України – потужне громадянське суспільство	70
Суспільна взаємодія як ключ до модернізації	87
Внутрішні біженці, або внутрішньо переміщені особи (ВПО)	99
Додатки	100
Методика дослідження	101
Збирання даних у процесі індивідуальних інтерв'ю	103
Аналіз зібраних даних	104
Респонденти	109

Передмова

Сприйняття – це не істина. Радше – результат суб’єктивних інтерпретацій, а отже – суміш того, що було пережито, згадано, відчуте або сконструйовано. Сприйняття формуються під сильним впливом часу та оточення, у яких воно виникає.

Якщо в рамках цього дослідження про сприйняття України в Німеччині хтось зі співрозмовників зауважував: «Ми багато говоримо про Україну, але не з Україною», – то можна було б спробувати розібратися в цьому враженні та запитати, як воно виникло, чи відповідає дійсності або, навпаки, вводить в оману. Проте пошуки істини не були нашою метою. Значно більшою мірою ми хотіли з’ясувати, які спільні риси можна виявити в різному сприйнятті різних людей, які обриси мають уявлення про Україну, які ознаки її викривлення можна побачити.

Ми можемо окреслити дві загальні наскрізні лінії. Перша лінія викликає відчуття, що погляд на Україну є дуже вузьким, знання повними пробілів, увага занадто перебіжною, а оцінки недостатньо обґрунтованими. Таке сприйняття викликає подив на тлі багатосторонніх відносин між Україною та Німеччиною. У результатах дослідження можна знайти низку цілком зрозумілих і не дуже зрозумілих причин для таких фрагментарних інтересів і знань про Україну. Стає очевидним, що в цьому випадку йдеться не лише про «проблему представлення» України, а й про те, що викривлене сприйняття генерується насамперед самим спостерігачем.

Друга загальна лінія, що проходить крізь усі співбесіди, – це глибоке бажання, щоби Німеччина та німці більше та інтенсивніше переймалися Україною. Це сподівання обґрунтовується багатьма мотивами: історичною відповідальністю німців, культурним розмаїттям України, її економічним потенціалом, необхідністю досягнення стабільності на Сході Європи або можливими імпульсами для подальшого розвитку ЄС.

Найбільше, проте, звертало на себе увагу захоплення наших співрозмовників, коли вони ближче знайомилися з Україною. Незалежно від конкретного приводу, завдяки якому виник інтерес до України, більшість респондентів наголошували на тому, що Україна для них спочатку була «білим аркушем», який дуже швидко перетворювався на «різнобарвне полотно».

Методологія дослідження «Україна очима Німеччини» є аналогічною до методології дослідження GIZ про сприйняття Німеччини у світі

«Німеччина очима світу»¹. Наш інтерес спрямований на дослідження того, як сприймається Україна в Німеччині в контексті її міжнародних відносин і внутрішнього розвитку, у чому вбачаються її специфічні сильні та слабкі сторони та які очікування пов'язуються на цьому тлі з майбутнім країни.

Для цього восени 2017 р. були проведені індивідуальні інтерв'ю з 44 обраними експертами з питань України. У Додатку наведено список 44 респондентів, а також детальне пояснення методології дослідження.

Текст подано в трьох різних перспективах, щоб наблизити читача до сприйняття України. У пролозі свідомо представлено погляд західного аналітика з історичних і політичних питань, адже таке сприйняття і така інтерпретація читачеві знайомі краще. Тут зображено найголовніші віхи української історії XX ст. та робиться спроба поєднати суб'єктивне сприйняття наших респондентів з історичним і сучасним контекстом.

Головна частина повністю присвячена висловлюванням і враженням наших співрозмовників. Їх сприйняття було уцільнено до ключових висловлювань за допомогою багатоступінчастого методу, відомого в якісних соціальних дослідженнях під назвою «інтерсуб'єктивність». Завдяки цьому методу створюється набір акумульованих і зважених суб'єктивних висловлювань, які крок за кроком складаються в колективну загальну картину, не претендуючи на об'єктивність та істинність.

Структура, порядок і побудова тексту були свідомо обрані таким чином, щоб загальна картина складалася виключно перед очима читача та зберігалася фрагментарність мозаїки висловлювань. Кожний розділ є окремою темою та може поєднуватися з іншими розділами, створюючи зовсім різні, багатосторонні загальні картини. Залежно від того, у якому (довільному) порядку читаються розділи, окреслюються різні нюанси наративу України. Думка автора відходить на другий план, а вихідний матеріал за допомогою численних цитат читач може впорядковувати та інтерпретувати самостійно.

¹ Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (Hg.) Deutschland in den Augen der Welt: Zentrale Ergebnisse der GIZ-Erhebung „Außensicht Deutschland – Rückschlüsse für die Internationale Zusammenarbeit“. Bonn/Eschborn, 2012 (Download: <https://www.giz.de/de/downloads/de-deutschland-in-den-augen-der-welt-2012.pdf>); Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (Hg.) Deutschland in den Augen der Welt: Zentrale Ergebnisse der zweiten GIZ-Erhebung 2015. Bonn/Eschborn, 2015 (Download: <https://www.giz.de/de/downloads/giz2015-de-deutschland-in-den-augen-der-welt-2015.pdf>). Третє дослідження GIZ про Німеччину буде оприлюднено у першому кварталі 2018 р.

Слід також зазначити, що в цьому дослідженні йдеться про виключно німецький погляд на Україну, що не повинно дивувати з огляду на список наших респондентів. Такий селективний підхід ми обрали з двох причин. По-перше, Німеччина – це ключовий партнер України на її шляху до самостійного європейського майбутнього. По-друге, Німецьке товариство міжнародного співробітництва (GIZ) як підприємство Федерального уряду має завжди адаптувати свою роботу до змін рамок умов, щоби залишатися ефективним і зберігати визнання своєї діяльності.

Це дослідження сприйняття розглядається як внесок до дебатів про майбутнє місце України у європейському політичному порядку, що сьогодні формується наново. Крім того, воно покликане унаочнити, як змінився образ України від часів подій на Майдані у 2013–2014 рр. та як сприймається життя людей в Україні з позиції зовнішнього спостерігача.

Пролог:

Віхи у сприйнятті

України

Коли я в 1990 р. вперше вирушив на Захід, точніше до США, мені було досить важко пояснити своїм співрозмовникам, з якої країни я приїхав. Певна річ, я вважав себе українцем і навіть мав відповідний запис у моєму радянському паспорті. Адже тоді існувало таке утворення, як Українська Радянська Соціалістична Республіка, з власним урядом, з власним парламентом. Вона була навіть офіційним членом ООН, про що в 1945 р. задалегідь подбав Сталін. Тож на запитання «Where are you from?» («Звідки ви?») я без вагань і щиросердно відповідав: «From Ukraine» («З України»).

Це не справляло на моїх співрозмовників жодного враження. «Sorry?» – перепитували більш ввічливі. «What? – казали інші, намагаючись зібрати до купи свої знання, здобуті під час перегляду телевізійних шоу. – Бахрейн?»

«Ні, – виправляв я терпляче. – З України».

«Ще що?»

«Одна з республік Радянського Союзу».

«Oh, Russia!» – кивали американці в захваті, начебто вони щойно виграли в лотерею.

«Ні, – намагався я зібрати рештки мого терпіння. – Росія – це теж одна з республік Радянського Союзу».

Це відкриття приголомшувало їх. Росія – це одна з республік Радянського Союзу? Хтось тут остаточно з'їхав з глузду. Зрозуміло, хто.

Наприкінці своєї подорожі я зустрівся з одним чоловіком, якого збити з пантелику не вдалося.

«Яку Україну маєте на увазі, – діловито перепитав він, – російську чи польську?»

«Радянську. На цей час»¹.

¹ Rjabtschuk M. Die reale und die imaginierte Ukraine: Essay. Frankfurt: edition suhrkamp, 2006. С. 11–12.

З типовим іскрометним українським гумором київський письменник і журналіст Микола Рябчук описує вічну дилему своєї країни. Ця країна не залишає ментальних відбитків, майже не має власного образу й, скільки можуть пам'ятати себе сьогоденні покоління, живе в тіні свого великого східного сусіда – Росії. Уже в назві простежується граничне розташування України на периферії великих імперій: старослов'янське слово «Україна» означає «прикордоння» (а саме – кордон до кочівників тюркського походження вздовж так званого Дикого поля, отже – степових територій сучасної Східної та Південної України).

Видається, що Україну як предмет міжнародної історії сприймають тільки у два способи: або як територію політичного впливу великих держав цього регіону (Габсбурги, Польща, Німеччина, Росія, Османська імперія), або як країну, історично та культурно розірвану між Сходом і Заходом. І з цього випливає, що друга за розмірами країна Європи в суспільному сприйнятті відіграє лише другорядну роль і не залишила жодного відбитку в історії цивілізації.

Зі свого перебування в тіні Україна, здається, виходить тільки тоді, коли стає гравальною картою в руках сусідніх великих держав з їхніми геополітичними амбіціями. Показово, що відомості про Україну можна знайти, скоріше, в розповідях цих сусідніх держав, ніж у її власному історичному літописі. Так, сучасне державотворення в 1917 р. стало можливим тільки завдяки падінню та военній поразці царської Росії (за підтримки Німеччини). Ця незалежність держави закінчилася вже в 1922 р. після фактичного захоплення та окупації Червоною армією Льва Троцького, після чого Східну та Західну Україну було повністю інтегровано в майбутній Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Історичне усвідомлення України повертається до Західної Європи тільки з нападом Німецького рейху на Радянський Союз у 1941 р. Проте в українській історичній пам'яті до сьогодні викарбувано зовсім іншу подію – Голодомор, штучний голод на початку 1930-х рр., який був спричинений насильницькою колективізацією сільського господарства

російською радянською владою і позбавив життя мільйони українських селян. Німецький дослідник геноцидів Гуннар Гайнзон називає голодомор українського населення «найшвидшим у ХХ столітті, а можливо, в історії, масовим знищенням етнічної групи»¹. Залишається спірним, чи хотіли Сталін і Молотов у такий спосіб цілеспрямовано знищити прагнення України до незалежності, а чи масова загибель населення була спричинена ланцюгом жорстоких і безвідповідальних заходів з колективізації, конфіскацією врожаю та неврожайними роками. Проте факт залишається фактом: напередодні німецького нападу на Радянський Союз українське населення було суспільством на межі соціального та економічного краху.

Східна кампанія Гітлера, що була націлена передусім на захоплення населених територій в Україні та на підкорення країни як сировинної колонії, не лише призвела до масштабної руйнації українських міст та інфраструктури, а й майже повністю винищила єврейське населення. У таборях СС було вбито близько 1,4 млн полонених. Масовий розстріл киянських євреїв в урочищі Бабин Яр у вересні 1941 р. належить до тих жахливих спогадів, що сформували колективну пам'ять повоєнних поколінь у Німеччині.

Відвоювання України Червоною Армією у жовтні 1944 р. не привело країну до реального рівноправ'я (попри її автономний статус та окреме членство в

ООН як країни-засновниці). Населення знову страждало від масових репресій (звинувачення в колабораціонізмі), депортації (інтелігенція) та примусового переселення (національно свідомих західних українців і національних меншин). Зі смертю Сталіна в 1953 р. та переходом влади до Микити Хрущова російські репресії проти України закінчилися. Хрущов, що виріс на Донбасі, був тим самим політиком, який без довгих роздумів у травні 1954 р. передав Україні півострів Крим, що 300 років належав Росії².

За часів Холодної війни Україна була не лише житницею Радянського Союзу, а й його кузницею зброї та форпостом стратегічних військ СРСР. Радянська армія розташувала тут основне угруповання атомної зброї середньої дальності, мала великі підрозділи свого атомного військового флоту в закритій військовій зоні Севастополь у Криму та розмістила по всій країні дивізії, готові до воєнних дій із Заходом.

Мало хто на Заході розумів, що Україна в Радянському Союзі відігравала помітну роль як військовий гарнізон та хребет промисловості. Те, що Україна існує, західне суспільство усвідомило лише у квітні 1986 р., коли в північноукраїнському Чорнобилі, біля міста Прип'ять, сталася аварія на четвертому блоці атомної електростанції. Це була перша ядерна катастрофа, яка отримала вищу категорію «максимально небезпечна аварія» за

1 Heinsohn G. Lexikon der Völkermorde. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1998; Snyder Timothy Bloodlands: Europa zwischen Hitler und Stalin. München: Beck, 2011.

2 Sasse G. The Crimea Question. Identity, Transition and Conflict. Harvard: University Press, 2007.

міжнародною класифікацією семи категорій ступеня небезпеки. Ця аварія сьогодні розглядається як ключова подія в розпаді Радянського Союзу, адже вона продемонструвала, у якому занепаді перебуває інфраструктура країни, наскільки легковажно радянські органи влади діяли в цій небезпечній ситуації та наскільки керівництво країни виявилось неспроможним подолати наслідки аварії. Таким чином, Чорнобильська катастрофа стала символом системи, яка в прискореному темпі добігала свого кінця.

14

Після невдалого путчу в Москві 24 серпня 1991 р. Україна першою з великих ключових радянських республік проголосила свою незалежність і за зразком прибалтійських держав, Вірменії та Грузії вийшла з СРСР. Микола Рябчук інтерпретує це відокремлення як «подвійну емансипацію», а саме: «громадянського суспільства від держави і нації від імперії»³.

Після референдуму за незалежність, що відбувся 1 грудня 1991 р., першим Президентом України абсолютною більшістю голосів було обрано Леоніда Кравчука, колишнього секретаря ЦК України, що забезпечило спадкоємність еліт, яка призвела не тільки до «незавершеної революції» (Тарас Кузьо), але й, як з'ясувалося згодом, до закладання фундаменту наскрізь корумпованої політичної системи. Адже посткомуністи та націоналісти об'єдналися у безчесному союзі. Сили, які прагнули до національної незалежності, хотіли нарешті повністю

відокремитися від Росії, тому вони погодилися на взаємовигідну співпрацю з номенклатурою, що, як і раніше, керувала країною, використовуючи державні органи та свої неформальні мережі. До того ж, після заборони в 1991 р. Комуністичної партії виник вакуум влади, що швидко заповнився угрупованнями, які концентруються навколо однієї особи.

На думку Миколи Рябчука, цим пактом нові державотворці загальмували «на довгі роки розвиток справжньої багатопартійної системи. Вони мають нести відповідальність за те, що олігархічний проект, реалізований посткомуністичною номенклатурою в Україні, формально здобув ім'я та ознаки демократичного проекту національної держави»⁴.

На відміну від прибалтійських держав, де громадянське суспільство після розпаду Радянського Союзу взяло державний апарат під свій контроль, а авторитарно-централізована система перетворилася на плюралістичну, ліберально-демократичну, Україна значною мірою застрягла у своїх старих владних структурах. Навіть якщо старим елітам і не вдалося повністю підкорити сили емансипованого громадянського суспільства своїм авторитарним претензіям на повну владу, громадянське суспільство навряд чи було здатне піти прибалтійським шляхом. Залишилися тільки «вимушений плюралізм» (Лукан Уей) та гібридна демократія зі зростанням авторитарних рис. Або, як написав одного разу журнал

3 Rjabtschuk M. Die reale und die imaginierte Ukraine. Frankfurt am Main: Suhrkamp (edition suhrkamp 2418), 2006. С. 88.

4 Rjabtschuk M. Die reale und die imaginierte Ukraine. Frankfurt am Main: Suhrkamp (edition suhrkamp 2418), 2006. С. 93.

East European Reporter: «Авторитаризм з людським обличчям»⁵. На етапі переходу влади від Леоніда І (Кравчука) до Леоніда ІІ (Кучми) Україну на Заході сприймали як країну квітучого авторитаризму, якщо на той момент узагалі існував інтерес до країни на межі між Сходом і Заходом. Увагу Заходу було прикуто до держав Центральної Європи, які вирвалися з обіймів Радянського Союзу. У грудні 1997 р. Європейська рада на своєму засіданні в Люксембурзі ухвалила рішення про початок переговорів стосовно вступу до ЄС десяти держав Центральної та Східної Європи, до яких належали й пострадянські прибалтійські країни.

Такий курс зближення з ЄС у випадку України та Білорусі навіть не обговорювався. Через їхню роль ключових пострадянських країн з тісними історичними, суспільними, економічними та культурними зв'язками з Росією подібне втручання до санітарного кордону Росії годі було й уявити. До цього треба додати, що як Білорусь, так і Україна в грудні 1991 р. стали співзасновниками Співдружності Незалежних Держав (СНД), метою якої було створення та впровадження спільного економічного простору і простору безпеки і яка мала стати наступницею Радянського Союзу. У будь-якому разі головним питанням для Заходу було ядерне роззброєння України, а не її демократизація або економічна модернізація.

Цього нарешті вдалося досягнути в рамках так званого Будапештського меморандуму, що його Росія, США і Велика Британія підписали 5 грудня 1994 р.

під час проведення КБСЄ в Угорщині. З посиланням на Гельсінський заключний акт підписанти в трьох окремих заявах погодилися поважати суверенітет та наявні кордони Казахстану, Білорусі та України в обмін на їх відмову від ядерної зброї. З погляду міжнародного права, Будапештський меморандум не має зобов'язального характеру і є, скоріше, свого роду декларацією про наміри, що згодом, під час анексії Криму та війни на Сході України, набуло принципової значущості в питанні суверенітету та цілісності України.

У середині 1990-х рр., після укладення Будапештського меморандуму, Україна майже на десятиліття зникла зі сприйняття західної громадськості. Хіба що згадки про аварію на Чорнобильській АЕС, десяти роковини якої настали у квітні 1996 р., та питання оновлення захисного бетонного покриття (саркофагу) на пошкодженому атомному реакторі з'являлися в заголовках західноєвропейських газет. Уся увага була прикута до майбутнього Росії, яка в 1990-х рр. переживала важку економічну та соціальну кризу і під слабким та непослідовним керівництвом Бориса Єльцина докладала всіх зусиль до того, аби зберегти єдність російської держави (згадаймо бодай першу Чеченську війну).

Непримітне буття України закінчилося лише восени 2004 р., що було пов'язано з виборчими перегонами за президентське крісло після Леоніда Кучми. Передвиборна боротьба була затьмарена спробою отруїти ліберального кандидата в президенти

Віктора Ющенка, яку так і не було остаточно розкрито. Це було схоже на сюжет голлівудської стрічки зі, здається, чітко поділеними ролями-архетипами: Росія в ролі гегемона з холодним розрахунком, що прагне до влади, та волелюбна Україна в ролі жертви. За одну ніч події в Києві заповнили перші шпальти провідних світових щоденних і бульварних газет.

В. Ющенко підсилив свої позиції у виборчих перегонах не тільки завдяки своєму послідовному антикорупційному курсу – він не приховував і своїх антиросійських та просвропейських настроїв. І хоча через отруєння Ющенко був вимушений припинити свою виборчу кампанію за чотири тижні до виборів, йому вдалося пройти перший тур президентських виборів і вийти до другого разом із Віктором Януковичем, чинним на той час прем'єр-міністром України та протеже Москви. У другому турі президентських виборів, що відбувся 21 листопада 2004 р., Янукович здобув невелику перевагу і виграв перегони. Проте, коли були висунуті жорсткі звинувачення у фальсифікації виборів, а громадські протести переросли в Помаранчеву революцію, Верховний суд України призначив повторний другий тур президентських виборів. Під час цього голосування 26 грудня 2004 р. переміг Віктор Ющенко, отримавши майже 52% голосів.

Здавалося, що з приходом Ющенка та його харизматичної соратниці по боротьбі Юлії Тимошенко, яка в січні 2005 р. очолила уряд, Україна нарешті

відкриється та оновиться після десятиріччя авторитаризму. Надія ця дуже швидко розсіялася, тому що Ющенко і Тимошенко уже невдовзі розтратили свій політичний капітал, занурившись у безперервні чвари та боротьбу за престиж. Уже на парламентських виборах 2006 р. маятник знову гойднувся в бік Партії регіонів Януковича, а сам Янукович несподівано знову був призначений прем'єр-міністром. Але вже за рік відбулися нові дострокові вибори парламенту, і він був вимушений повернути цю посаду Юлії Тимошенко, яка керувала українським урядом до початку 2010 р., проте вже у жорсткій конфронтації з Президентом Віктором Ющенком.

Якщо дивитися з ретроспективи, здається, що протягом 2004–2014 рр. українська політична еліта була зайнята майже виключно внутрішньою боротьбою. Однак тепер ішлося про більш важливе питання: уперше між політичними інститутами країни було розпочато відкриту боротьбу за орієнтацію України на Схід або на Захід. Якщо Ющенко виступав за чіткий курс на Захід, за вступ України як до ЄС, так і до НАТО й чітко відмежовувався від Москви (як, приміром, під час грузинської кризи 2008 р., що на думку багатьох спостерігачів призвело до нових «холодних санкцій» Москви, тобто закручування газового крану), прем'єр-міністр Янукович не волів повністю відокремити країну від Москви. І хоча він висловлювався за наближення України до ЄС, членство в НАТО було для нього неприйнятним.

Через розчарування у реформаторах нові президентські вибори в лютому 2010 р. призвели до відновлення старого

*«Уявлення про Україну в Німеччині
коливаються від захвату (після революції на
Майдані) до розчарування (через політичну
стагнацію та гальмування реформ)» (534)**

* Тут і далі по тексту цифри в дужках відсилають до кодів окремих висловлювань, що містяться в матеріалах дослідження.

співвідношення сил. Перемога Віктора Януковича над Юлією Тимошенко в другому турі президентських виборів знову змістила Україну на крок ближче до Сходу. Держава ставала дедалі авторитарнішою. Щоби відволікти увагу від власних корупційних махінацій, Янукович накинувся спочатку на свою колишню політичну супротивницю та наказав відкрити проти неї судовий процес через підозру в корупції. Судовий процес і арешт Тимошенко не відповідали жодним принципам міжнародного права і правової держави, тому Брюссель тимчасово призупинив переговори з Києвом стосовно Угоди про асоціацію. Водночас Янукович проводив дедалі суперечливішу політику лавірування між Москвою та Брюсселем, що все більше обмежувало його простір дій на внутрішній і зовнішній політичній арені⁶.

Коли Москва посилила тиск, впровадивши економічні санкції у відповідь на курс України до ЄС, і мала намір у такий спосіб примусити Україну до вступу до Євразійського Митного союзу, український уряд під керівництвом Миколи Азарова 21 листопада 2013 р. спішно відсторонився від підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Це послугувало приводом для початку масових протестів на Майдані Незалежності в Києві. Після багатьох тижнів облоги Майдану спецпідрозділи українського МВС 18–19 лютого 2014 р. перейшли до насильницького розгону протестувальників. Під градом куль загону «Беркут» загинуло 80 чоловік.

Далі події розвивалися дуже стрімко. Після бійні на Майдані Віктор Янукович втік спочатку до своєї рідної Донецької області, а звідти до Москви, у той же час Володівір Путін спробував врятувати російські інтереси в Україні, (те, що це можна було врятувати). Після відсторонення легітимного уряду в Криму та першого силового ексцесу в Сімферополі російські військові раптовим ударом захопили українські військові підрозділи в Криму, а також важливі об'єкти інфраструктури півострова. Поспішаючи, Путін наказав своєму маріонетковому уряду в Сімферополі провести 16 березня 2014 р. референдум, для того щоб населення автономного Криму проголосувало за приєднання півострова до Російської Федерації. Уже через два дні після референдуму в Кремлі був підписаний відповідний договір про приєднання Криму та міста Севастополь до Російської Федерації, який російська Рада Федерації ратифікувала 21 березня 2014 р. Безпосередньо за цим розпочалася прихована інтервенція російських найманців у Східній Україні з метою відокремлення східної частини країни від Української держави.

Усім учасникам було зрозуміло, що це означає кінець європейської системи безпеки, узгодженої в Паризькій хартії 1990 р. Залишалося, проте, незрозумілим, на якому етапі завершиться ескалація насильства. Таку динаміку європейська політика дістала останнього разу у жовтні та листопаді 1989 р., коли місячні протести

⁶ Див.: Wilson A. Ukraine Crisis: What it Means for the West. Yale University Press, New Haven 2015. С. 73–76. Див. також платформу розслідувань в Інтернеті: <http://yanukovychleaks.org/>

у Східній Німеччині привели до падіння Берлінської стіни та до краху режиму СЄПН.

Сьогодні, через чотири роки після Євромайдану, Україна перетворилася в геополітичному сенсі на нічийну країну між Сходом і Заходом. Москва не досягла своїх воєнних і політичних цілей у Східній Україні, проте однозначно можна сказати, що й Захід не надаватиме Києву військової допомоги в разі загострення конфлікту на Донбасі. Отже, кожна подальша ескалація загрожуватиме перетворити тліючий конфлікт на повномасштабну опосередковану війну між Росією і Заходом.

Одночасно як у самій Україні, так і в міжнародній спільноті посилюються побоювання, що воля до реформ в українському політикумі спадає, а населення все більше розчаровується у своїх великих очікуваннях стосовно докорінних змін у країні.

На такому тлі загального протверезіння у вересні-листопаді 2014 р. було проведено 44 інтерв'ю з німецькими експертами з питань України. Їхній погляд на цю східноєвропейську країну відображує не тільки десятирічну боротьбу останньої за нову орієнтацію, модернізацію та самовизначення на тлі глибокої культурної та соціальної напруги. Аналізи та думки наших співрозмовників є відображенням актуального стану Європи та «Заходу». Від активного громадянського суспільства та проєвропейської громадськості залежатиме, у якому напрямку

розвиватиметься Україна. І це рішення про вибір напрямку торкнеться як Німеччини, так і Європейського Союзу загалом.

1. Уявлення
про Україну:
*Крим, війна, криза,
корупція*

У Німеччині інтерес до України є дуже мінливим, а уявлення про неї насичені стереотипами та загальними штампамми. Суспільна увага коливається від повної відсутності інтересу в часи, коли нібито нічого не відбувається, до солідарного співчуття під час кризи, а стереотипне сприйняття України рухається між такими образами, як Крим, війна, криза, корупція. Основна позиція: «Німеччина сприймає Україну передусім як країну кризи та війни. Інші повідомлення до німецької преси майже не потрапляють. Можливо, ще корупція та затримка реформ. Але про вже досягнуте, про нові перспективи для молоді ніхто нічого не знає».

У будь-якому разі «знанням про Україну в Німеччині притаманно багато непорозумінь, – каже молодий експерт з питань Східної Європи. – Вони сягають від російських претензій на Крим до поширення жахливих чуток про вплив фашизму в країні».

Такий викривлений образ України пояснюється російською медіа-політикою та пропагандою у 2014–2015 рр. Представник медіа-індустрії з Берліна впевнений, що в

«Дискусії в Німеччині занадто концентруються на проблемних питаннях. Якщо це повернути в інший напрямок і зосередитися на неймовірному потенціалі України, переважна більшість якої налаштована просвітопейськи, то ми говоритимемо про країну, яка переживає докорінні зміни та може істотно зміцнити ЄС» (856)

«Широкі кола населення в Німеччині переконані, що в Україні скрізь живуть українці, крім Сходу та Криму, бо там живуть росіяни. Більш детальних уявлень громадськість не має» (879)

22

цьому сенсі Росія цілком досягла своїх цілей дезінформації та нелегітимного впливу на свідомість. Отже, широкі кола населення в Німеччині переконані, що «в Україні скрізь живуть українці, крім Сходу та Криму, бо там живуть росіяни».

На думку респондентів, німці взагалі вражають своїм незнанням: «Якщо хтось у моєму оточенні починає розпитувати мене про Україну, – стверджує один зі співрозмовників, – то можна часто побачити, як недиференційовано сприймають Україну. Часто можна побачити картину, що складається з суцільних шаблонів. Нерідко Україну ще розглядають як частину Росії або колишнього Радянського Союзу». Інший нарікає: «Німці дуже мало знають про Україну, її історію та її проблеми. Жодна людина не знає, наскільки великою є Україна та що вона мала більше атомної зброї, ніж Росія. Україна дуже далека від думок німців». Один зі співрозмовників каже: «Багато хто з німців вважає, що Чайковський – поляк». Усе це – промовисті приклади дуже поширеного невігластва та ігнорування, які наводили численні респонденти.

Видається, що німці відкривають Україну передусім через Росію: «Для звичайного німця Україна – це невідома країна, що її часто розглядають як частину Радянського Союзу, а згодом – Росії. Українська мова та культура сприймаються як місцевий варіант російської культури». Уявлення про Україну, незалежну від Росії, у жодному разі не є загальновизнаною істиною. «Свідомість того, що Україна – не Росія, зростає в Німеччині лише дуже повільно». Більшість німців усвідомлює, «що в Україні відбувається свого роду битва між Сходом і Заходом»; проте багато хто воліє бачити нейтральну Україну між Росією та ЄС. «Не вистачає розуміння того, що Україна хоче бути незалежною та самостійно відповідати за свій розвиток, як будь-яка інша країна».

Деякі з респондентів згадують про власне, поступове, наближення до України як до суб'єкта міжнародного права, який вони свого часу теж збагнути не могли: «У школі стосовно України я щось чув про сільське господарство та про житницю Європи, але як самостійну державу я сприйняв Україну, вже коли працював».

«Німеччина сприймає Україну передусім як країну кризи та війни. Інші повідомлення в німецьку пресу майже не потрапляють. Можливо, ще корупція та затримка реформ. Але про вже досягнуте, про нові перспективи для молоді ніхто нічого не знає» (661)

Подібним чином висловлюється одна з політичних діячок: «До середини 1990-х років я взагалі не сприймала Україну як окрему націю. Національні голоси, які я чула в Києві, були мені неприємні. Але потім це суттєво змінилося. Помаранчева революція та Майдан викликали в мене лавину емоцій». Вочевидь, погляди на Україну східних німців відрізняються від поглядів німців західних: «Я помічаю, – каже представник медіа з Берліна, одружений на українці, – що часто саме старші люди з колишньої НДР є палкими путіністами та прихильниками Росії. Вони розглядають Україну як праворадикальну, націоналістичну країну, що без Євромайдану ніколи не отримала б європейських перспектив». Інша співрозмовниця представляє нам своє пробудження зовсім іншого плану: «Коли я вперше потрапила до Львова, у мене було враження, що пострадянські люди ходять по Австрії». Погляд на Україну постійно формується тільки крізь власні окуляри та криву призму власних уявлень. Неупереджених, об'єктивних спостережень майже немає.

Взагалі, над усім майорить ідея розчарування, важкої пострадянської безперспективності,

політичної та економічної стагнації через занадто низький темп процесів реформування (децентралізація, боротьба з корупцією, юстиція, поліція, система охорони здоров'я тощо). Крім того, висловлюється думка, що «імідж України за кордоном псується, передусім, через корумпованих і ненадійних політиків та урядовців». Цей негативний імідж має вплив на все, аж до питання, чи були б німці готові, у разі потреби, підтримати прагнення України до незалежності, надавши їй оборонну зброю: «Якщо Україна була б так само прозорою, як Естонія, то, можливо, набагато легше було б наводити аргументи за постачання в Україну оборонної зброї».

У підсумку всі опитані експерти очікують більшої солідарності та уваги до країни, стабільності і цілісності якої перебувають під загрозою: «Ставлення [німців] до України є, скоріше, скептичним і не дуже приязним. Але, власне, можна було б очікувати й іншого ставлення до країни, яка бореться за свою незалежність та демократію». Отже, очікування тих, хто тісно супроводжує процеси в Україні, – це «більше солідарності». «Перша асоціація, яка виникає в мене у зв'язку

з Україною, – це солідарність, солідарність, на яку вона заслуговує від нас, європейців. Бо Україна – це захоплива країна з великим потенціалом у багатьох сферах». На жаль, «ресурс симпатій» німців до України не надто великий. «У нас є більше розуміння Росії і замало позитивного досвіду стосунків з українськими політиками». Брюссель так чи інакше дивиться сьогодні на Україну як на фінансовий та політичний тягар, «численство в ЄС було б занадто втомливим і складним».

24

Євромайдан: переворот у сприйнятті

Євромайдан привів до того, що сприйняття України в Німеччині змінилося й стало більш диференційованим. Зрештою, Угода про асоціацію з ЄС послугувала пусковим механізмом для конфлікту, а Німеччина відіграла визначну роль у його врегулюванні. «У Німеччині Євромайдан справив великий вплив на сприйняття України та змінив його, – розповідає один молодий чоловік про свої враження. – Тепер люди вже знають різницю між самостійною державою Україна і Росією». Інший додає: «Завдяки Майдану змінилось і ставлення до України. Стало цікаво, що це за така країна – Україна. Україну почали сприймати як самостійну одиницю».

Однак події зими 2013/2014 рр. у Києві не лише змінили образ України в Німеччині – вони сформували самих людей. Одна жінка пояснює: «Перші політичні події, що їх запам'ятають мої діти, це не вибори до Бундестагу 2013 р., а Євромайдан і Путін». Один з респондентів з Мюнхена додає майже в ейфорії: «Для мене Євромайдан – це найбільша історико-політична подія після

«У моїх друзів було багато стереотипів про Україну. У 2014 р. це змінилось» (499)

«Для мене Євромайдан – це найбільша історико-політична подія після падіння стіни, яку я мав змогу пережити особисто» (686)

падіння стіни, яку я мав змогу пережити особисто». Ще один чоловік, що був присутній на Майдані під час протестів, розповідає, наскільки яскравим було пережите ним почуття, і його захоплення не ховалося між рядками: «Що на мене справило неймовірне враження, – то це події Помаранчевої революції та моя присутність на Майдані в січні й лютому 2014 р. Я теж був на барикадах».

Ці події на тривалий час привернули увагу засобів масової інформації до України. І «завдяки зусиллям зберегти діалог, візитам міністра зовнішніх справ, президента, політиків і бургомістрів Україну почали усвідомлювати як державу». У підсумку: «Медіа-образ України став більш різностороннім та інформативним. Але що стосується широких кіл населення, то брак поінформованості тут кричущий». А співрозмовник з Берліна додає без жодних ілюзій: «Але це стосується переважної більшості країн...»

Хоча німці, на думку всіх респондентів, сьогодні мають кращий рівень

інформованості про Україну, більш диференційовані уявлення про неї та визнають, що ЄС і Німеччина несуть досить велику відповідальність стосовно України, ці перспективи можуть невдовзі знову поблякнути. Адже застій у політичних реформах в Україні позбавляє ілюзій: «Коли я вперше у вересні 2015 р. поїхав до України, завдяки подіям на Майдані у мене була дуже велика базова симпатія до неї. Проте після моїх розмов ілюзії зникли через великі складнощі у зміні країни». При цьому Угода про асоціацію з ЄС надає шанс довести Революцію Гідності до успіху та модернізувати і реформувати Україну.

Унаслідок цього медіа-інтерес, а з ним і увага німецької громадськості до України послідовно знижуються: «Україна більше не відіграє особливого ролі в ЗМІ». Україні ще вдається показати себе жертвою та сподіватися на міжнародну підтримку. Проте для майбутнього цього замало: «Потрібен позитивний імідж. А цього можна досягнути лише за допомогою відкритої комунікації».

«У Німеччині Україна часто ототожнюється з війною та кризою. Після новин у ЗМІ в мене запитують, як я можу туди літати та чи потрібно мені носити бронжилет, коли я там. Багатьом незрозуміло, що війна іде тільки в одній невеликій частині країни» (872)

Українці Донбасу заслужують на більшу солідарність

У деяких інтерв'ю респонденти торкалися теми становища людей у Східній Україні, тій частині країни, яка з весни 2014 р. перебуває під контролем сепаратистів і населення якої ще досі потерпає від воєнних дій.

Погляди на цей регіон характеризуються і песимізмом, і водночас високим ступенем співчуття до постраждалого населення. Літній співрозмовник з Берліна згоден з тим, що Донбасом нині керує «кримінальний режим», але він наголошує на тому, що не можна допустити «криміналізації» населення. Не всі розуміють, що «на Сході живуть ті самі люди з тими самими інтересами та бажаннями». Натомість «цих людей штовхають до російської сторони» і намагаються поширити думку, що вони не є справжніми українцями. Те саме стосується й Криму.

Дуже часто можна почути, що люди в Східній Україні «бояться Києва» та репресій, якщо Україна відновить свою цілісність та єдність. Проте «агресивна політика Києва призведе до ще більшого розколу». Для збереження єдності країни потрібно робити зовсім інше: «Прикордонні території в Східній Україні слід підтримувати економічно набагато більше, ніж інші регіони. Для Росії та сепаратистів вони мусять стати вітринами».

Один берлінський науковець також дотримується думки, що конфлікт на Донбасі неможливо вирішити воєнним шляхом. Зробити це можливо, лише створивши

в Україні більш привабливу модель, бо, зрештою, Україна і Росія перебувають у «конкуренції життєвих стандартів». Але це «може стати дуже довгим шляхом».

Насправді Київ не дуже цікавиться становищем людей у Східній Україні, що раніше чи пізніше матиме наслідки для внутрішньої єдності країни: «Поки Київ не піклується про якість життя людей у Східній Україні, цим людям байдуже, яка корумпована еліта керує ними. Чому Схід країни має піти за прозахідними амбіціями Києва, якщо в перспективі людям там від цього краще не стане?»

Подібні враження отримав і науковець з Гамбурга, коли подорожував Східною Україною: «Я розмовляв з людьми в Краматорську та Слов'янську, – розповідає він. – Лейтмотивом звучало: "Нам абсолютно байдуже, чи ми росіяни, чи українці. Ми хочемо спокою". Вони тільки хочуть жити нормальним життям».

Регіон сьогодні помітно відвертається від Києва, що частково пояснюється економічною політикою Києва в останні десятиліття: «З Донбасу завжди багато забирали, але нічого не вкладали», – каже одна спостерігачка з Берліна.

Інший респондент, навпаки, критикує постійне фокусування на становищі в Східній Україні та каже про «донбасизацію» дебатів про

майбутнє України. Не питання, Мінські угоди є важливими, «але реформи важливіші для майбутнього країни. І те, і те має відбуватися паралельно». Уряд у Києві не може більше виправдовувати затримку конче потрібних термінових реформ війною на Донбасі. З погляду респондентів, усе це свідчить про те, що в країні бракує активних дебатів про майбутнє Донбасу в єдиній Україні: «Я був шокований, що більшість інтелектуалів у Західній Україні взагалі не мають жодного усвідомлення того, що треба шукати шляхи комунікації з населенням на Сході України».

Замість цього щонайпізніше з часів Помаранчевої революції 2004 р., передусім, на Заході країни точиться дискусія про можливе відокремлення Східної України: «Серед інтелігенції загалом є дискурси, які розглядають відмову від Донбасу. Але з причин солідарності та пролитої там крові це є абсолютно немислимим. У населенні це сприйматиметься як зрада власного народу». Проте, очевидно, ці уявлення описують більш глибокі феномени: уже давно ведеться (неофіційна) дискусія про те, чи не є поділ країни на (русифільний) Схід та (єврофільний) Захід найкращим рішенням.

Справді, різні частини країни дрейфують одна від одної сильніше, ніж у будь-який інший момент її новітньої історії. Країна «розколота зсередини на частину, що була втягнута у війну, і частину, якої війна не торкнулася». Як зазначає політик із Берліна, частина країни, що живе в мирі, не переймається війною: «Той, хто не знає

війни, не розуміє актуального становища, у якому перебуває країна». На тлі цього становища формування національної ідентичності видається майже неможливим. Коли Петро Порошенко у 2014 р. став президентом, ще говорили про об'єднану Україну, вважає молодий мюнхенський експерт з питань Східної Європи, але з того часу розкол країни різко пришвидшився. Він припускає: «Мобілізуєча сила війни видається недостатньо сильною, аби подолати те, що розпадається».

Інші спостерігачі, такі, наприклад, як дослідник зі Східної Німеччини, представляють думку, що війна ще більше підштовхнула країну до розколу: «У 1990-ті рр. Україна була більш єдиною країною».

У цих голосах можна почути глибоку розгубленість і сумніви у перспективах єдиної України, сумніви, які іноді межують з цинізмом. Отже, один журналіст із Берліна стверджує: Київ може «радіти, що проросійські частини країни більше не братимуть участі в рішеннях про майбутнє України». Лише деякі спостерігачі висловлюють думку, що розкол країни може принести переваги, але якщо й можуть, то лише для західної частини України.

Радше переважає сподівання, що страхіття на Сході України одного дня щасливо закінчиться, навіть якщо за це треба буде заплатити Кримом: «Сценарій через десять років: Росія покидає Схід України, а Крим є не автономією, а незалежною державою», – прогнозує журналіст із Берліна. ■

Роль німецьких ЗМІ. Більше якості, більше тем, будь ласка!

На думку численних респондентів, німецькі ЗМІ відіграють вирішальну роль у формуванні образів України в німецькій громадськості.

Навіть розуміючи, що ЗМІ завжди полюбляють на події і що журналістський догмат «тільки погані новини є добрим новинами» все ще зберігає свою актуальність, багато інтерв'юерів наголошують на ролі ЗМІ як джерела формування думок суспільства.

Особливо чітко своє сприйняття висловлює представник медіа-індустрії з Берліна: «У 2015 р. в Німеччині випадково створилося вікно для більшої уваги до України». Проте воно вже знову зачинилося. Тож не треба собі бажати, «щоби в Україні трапилося щось погане, аби знову привернути увагу Німеччині». І інший спостерігач: «Новини про Україну в Німеччині з'являються тільки тоді, коли настає криза».

Під час Євромайдану німецькі ЗМІ не мали власних кореспондентів у Києві. Україна покривалася, передусім, кореспондентськими бюро у Варшаві або Москві. Спочатку саме це іноді визначало характер зображення конфлікту. І сьогодні, через два роки після подій на Майдані, в Україні працюють лише два німецьких журналісти. «На жаль, їм дуже складно отримати місце для своїх статей у друкованих ЗМІ, адже інтерес до країни відсутній». І через те, що основним масивом новин про Україну, як і раніше,

керують з Москви або Варшави, коло замикається: у щоденних новинах Україна пасе задніх.

Якщо Майдан, анексія Криму та пізніша війна в Східній Україні створювали кульмінаційні події у повідомленнях німецьких ЗМІ, то ця хвиля наразі все більше спадає. Серед респондентів поширене враження, що сьогодні в Німеччині ніхто вже не цікавиться економічним та соціальним становищем українців.

Існують «тільки три теми про Україну, які можуть бути почуті в Німеччині: Чорнобиль, масове знищення свреїв у Бабиному яру в 1941 р. і війна в Східній Україні. Усе інше або не викликає зацікавленості, або його важко передати». Після укладання Мінських угод, які бодай пригасили конфлікт, інтерес знову зникає.

Один зі співрозмовників заходить доволі далеко, стверджуючи, що німці врешті-решт байдуже ставляться до долі українців: «Навіть якщо загони «Беркута» розстріляли б узимку 2014 р. 5 000 людей на Майдані, реакція Заходу навряд чи була б іншою; у кінцевому підсумку навряд чи кого це турбувало б». Інша, менш цинічна, оцінка розгортається в такому напрямку: «Півтора роки тому Україна майже зовсім зникла зі ЗМІ. Немає жодних повідомлень про розчарування людей в Україні через занадто повільний темп реформ».

Коли в німецьких ЗМІ з'являються повідомлення про Україну, то якість статей і репортажів є вже дуже високою. Сьогодні майже не зустрічається повідомлень,

«Існують тільки три теми про Україну, які можуть бути почуті в Німеччині: Чорнобиль, масове знищення євреїв у Бабиному яру в 1941 р. і війна в Східній Україні. Все інше або не викликає зацікавленості, або його важко передати» (705)

30

що спираються на неперевірені пропагандистські новини, як це було у 2014 та 2015 рр.

За цей час найбільші медіа-концерни залучили експертів з питань Росії для перевірки фактів, за цей час знову відроджувалася експертиза з питань Східної Європи. Сьогодні висвітлення подій в Україні є в Німеччині «широким і зваженим», як вважає молодий дослідник з Франкфурта-на-Одері. Надається навіть достатньо простору для утвердження російської перспективи: «аж до таких прихильників Росії, як пані Кроне-Шмальбінг».

У будь-якому разі вплив кремлівських ЗМІ, таких як «Спутнік» або Russia Today, переоцінений. «Їхні притягальна сила та вплив є дуже обмеженими, вони дуже швидко розпорошуються», – стверджує молодий представник медіа-індустрії з Берліна. Ці ЗМІ являють собою радше «платформу для світових змовників».

Як і раніше, залишається, проте, проблематичним, що повідомлення про Україну створюються переважно в кореспондентських бюро в Москві або Варшаві. «Можна було б просто залишатися в Берліні», – надає гострий коментар один зі співрозмовників. Таким чином, у німецьких ЗМІ вимальовується дуже скорочений та сповнений кризових явищ образ України: «Хто буде, скажімо, повідомляти про успішні історії міграції внутрішніх біженців зі Східної України? Або про українських трудових мігрантів у Польщі? – ставить риторичні запитання один з опитуваних, який сам працює в медіа. – Німецьким кореспондентам з Москви або Варшави просто бракує українського погляду на події». Саме тому «українцям слід подумати про те, як можна завоювати більшу увагу німецьких ЗМІ».

*«Навіть якщо загони «Беркута» розстріляли б
узимку 2014 р. 5 000 людей на Майдані, реакція
Заходу навряд чи була б іншою; у кінцевому
підсумку навряд чи кого це турбувало б» (707)*

2. Ідентичність та культурне розмаїття

Майже в усіх інтерв'ю згадувалися три теми, здатні описати країну та її людей як жодні інші: культурне розмаїття України, краса її краєвидів та багатошарова ідентичність людей. Усі респонденти вбачають у цих особливостях як найбільше багатство для формування майбутнього країни, так, водночас, і її історичний тягар.

На їхню думку, не слід, однак, і переоцінювати ані цю багатогранність, ані часто лише схематичну модель орієнтації «Схід або Захід», «ЄС або Росія». Вирішальним є тільки те, чи спроможеться українська спільнота за допомогою активного громадянського суспільства та динамічної еліти перетворити регіональне та культурне розмаїття, різні історичні шляхи на спільне формування майбутнього. Для респондентів Україна до цього часу була, скоріше, «країною, яка розчаровує», яка знов і знов потрапляє в нескінченні цикли протесту, відновлення та краху, що не приносять жодних плодів.

Різносторонність, розмаїття мов, багаті культурні ландшафти, різноманітні

«Для мене Україна – це «Європа в мініатюрі». Її можна розуміти як модель Європи, завдяки розмаїттю мов, різноманітним історичним течіям у регіонах, плюралістичному характеру країни. Якщо обраний шлях буде успішним, Україна цілком могла б стати взірцевою країною у Європі» (322)

історичні течії та плюралістичний характер України дають усі підстави сприймати її як модель Європи. Країна є чимось на кшталт «Європи в мініатюрі», поєднуючи в собі все те, з чого складається Європа. «Якщо обраний шлях буде успішним, Україна цілком могла б стати взірцевою країною у Європі», – принаймні такими є сподівання деяких опитуваних.

Інші спостерігачі, своєю чергою, відносять Україну до контексту Центральної та Східної Європи, вони розглядають її більше в традиції Польсько-Литовського королівства. Ще інші, зі свого боку, вважають, що країна несе глибокий відбиток козацької Гетьманщини, яка виникла в XVII столітті в боротьбі з польсько-литовським свавіллям і завжди була здатна захищати свої поселення від загарбників на території сучасної Південної України.

34

Двомовність

Коли дивитися на сьогоденну Україну, передусім привертає увагу двомовність населення. Майже всі українці у повсякденному житті розмовляють як українською, так і російською мовою, з різним ступенем інтенсивності, залежно від регіону країни та свого походження. Окрім того, багато людей в Україні володіють однією іноземною мовою – переважно англійською або німецькою.

Попри те, що двомовність завжди була притаманна Україні, однак зміна доволі відчутна. Ще в 1990-х рр. на вулицях майже не звучала українська мова, багато людей сприймали її як «діалект російської»:

«У 1990-х рр. Київ став черговим пострадянським містом – усі розмовляли російською» (824)

«Українська мова сьогодні є більш популярною, ніж на початку 1990-х рр. Двомовність у суспільстві вже стала природною. Не існує ані конфліктів, ані поділу суспільства за мовою» (2)

«Раніше, гуляючи Києвом, можна було почути лише російську мову. Це змінилося – сьогодні багато хто розмовляє українською».

Зміни прийшли з Помаранчевою революцією 2004 р. Передусім на заході країни утвердився менталітет «Назад до Європи», і люди почали дедалі більше усвідомлювати власну культурну ідентичність.

Події зими 2013–2014 рр. на Майдані в Києві та війна на сході країни надали українській мові нової функції: вона стала вираженням колективної ідентичності. Внаслідок цього в суспільному житті все більше й більше людей розмовляють українською, і на цьому тлі конфліктів не виникає. Двомовність стала нормою.

Деякі респонденти критикують зусилля українського уряду щодо витіснення російської мови зі шкіл, мистецтва, культури та повсякдення. «Я знаю багато українців, які залюбки розмовляють російською та виростили з Пушкінім.

Бути іншим цілком допустимо. Люди, які в цій країні розмовляють російською, стверджують, що вони не росіяни, а російськомовні українці».

Давній знавець країни висловлює щодо цього досить категоричну думку, що її можна зрозуміти як попередження: «Українізація країни зазнає невдачі. На міжнародному рівні ця перебільшена стратегія націоналізації супроводжується великим скепсисом. Із витісненням усього російського Україна, скоріше, створює собі проблеми. Конче потрібно було дійти згоди, адже не можна просто заборонити ідентичність та культуру, які формувалися століттями». Двомовність буде й надалі розглядатися як перевага. Респонденти, до речі, погоджуються з думкою, що країна є неоднорідною та двомовною: це так і залишиться, постанови та декрети нічого змінити не зможуть.

Зрозуміло, що під час війни зміцніла національна ідентичність країни, проте сумнівним видається розтиражований образ зростання націоналізму в суспільстві.

«Українізація країни зазнає невдачі. На міжнародному рівні ця перебільшена стратегія націоналізації супроводжується великим скепсисом. Із витісненням усього російського Україна, скоріше, створює собі проблеми. Конче потрібно було дійти згоди, адже не можна просто заборонити ідентичність та культуру, які формувалися століттями» (645)

Навіть якщо український націоналізм переоцінюється у Європі, він грає на руку Кремлю: «Заборона російської мови та культури не є ані демократичним, ані плюралістичним кроком. Антиросійська позиція радше поповнює рахунок Росії, адже вона дестабілізує зусилля щодо демократизації України».

Політика українізації впливає також на співпрацю між Україною, Європою та Німеччиною. Художниця з Німеччини розповідає: «Ми, наприклад, не впевнені, якою мовою відкривати якусь виставку – російською чи українською». Вона стверджує, що багато українців занепокоєні тим, що вони можуть «втратити свої робочі місця або не отримати підвищення через недостатнє володіння українською мовою».

До цього треба додати економічні негаразди для країни: «Той факт, що росіянам більше не дозволяється в'їзд в Україну, має величезний вплив на туризм. У Харкові не працює аеропорт, готелі та ресторани порожні».

Деякі респонденти вважають, до речі, що добре було б залишити канали комунікації з Росією відкритими. Тим часом інші вбачають у цьому ворота, що відкриваються для навали пропаганди Кремля в часи, коли Москва явно зацікавлена в розділенні країни.

Основним консенсусом можна вважати твердження співрозмовниці з Берліна, яка узагальнила дискусію щодо двомовності чи українізації: «Україна може втратити лише в

тому разі, якщо вона активно сприйматиме свою двомовність як потенціал та не перетворить її на ідеологічне питання. Наприкінці цієї війни Україна хотітиме мати добрі економічні, політичні та суспільні відносини з Росією».

Культурні ландшафти

Під час інтерв'ю багато співрозмовників наголошували на культурному та регіональному розмаїтті України. У країні виник культурний ландшафт, що формувався під багатостороннім впливом сусідніх народів завдяки спільному історичному досвіду. «В Україні є місця з майже містичною силою, такі як Андріївський узвіз¹, Києво-Печерська лавра, квітучі каштани в Києві, Потьомкінські сходи в Одесі. Якщо написати новий туристичний довідник про ці місця, це захопило б багатьох людей».

Проте вся ця краса та мальовнича привабливість затьогнена сірою імлою хворобливості: «Україна – прекрасна частина Східної Європи з багатьма гарними місцями та містами, які, проте, асоціюються з негативними стереотипами про Східну Європу: покинута, депресивна, відстала країна». Ще один інтерв'юер підсумовує цей феномен майже тими самими словами: «У регіонах є чудові ландшафти, гарні села, проте часто занедбані, з розбитою інфраструктурою, загубленими та депресивними людьми». Готовність людей щось змінити в цій ситуації та взятися до роботи часто зазнає невдач через атмосферу глибокої недовіри в суспільстві.

¹ Андріївський узвіз, що поєднує Верхнє місто з Подолом, називають також Монмартром Києва.

«Україна може виграти лише в тому разі, якщо вона активно сприйматиме свою двомовність як потенціал та не перетворить її на ідеологічне питання. Наприкінці цієї війни Україна хотітиме мати добрі економічні, політичні та суспільні відносини з Росією» (178)

38

Співрозмовники зазначають, що кожен, зрештою, піклується виключно про себе. І тільки родинні зв'язки працюють усе ще добре. Вони є найважливішим соціальним зв'язком в Україні.

Класичне та культурне життя сучасності

Якщо перераховувати відомих українців, то часто передусім згадують братів Кличків і тільки після цього – художників, письменників, музикантів та інших митців. Політиків та державних діячів у цьому списку немає. «У Німеччині Україну сприймають через братів Кличків та все частіше через “Шахтар Донецьк”. Я вважаю, це перше, що спадає німцям на думку про Україну» (874).

Багато німців уперше усвідомили Україну завдяки її досягненням на пісенних конкурсах «Євробачення» та завдяки ролі господаря Чемпіонату Європи з футболу 2012 р.: «Ці змагання визначили Україну на когнітивній мапі німців» (570).

Попри лише дуже загальні знання про культуру та ідентичність країни, Україна, на думку багатьох респондентів, має визначний гуманітарний потенціал, тобто спроможність позиціонувати себе та викликати інтерес завдяки культурному капіталу. Значну роль у цьому відіграють діячі культури: «Для мене Україна – це частина Європи, і необхідно продемонструвати цю близькість. Важливо, щоб українські письменники та музиканти пояснили, що думає Україна, і саме через призму культури. Тому що війна та криза перешкоджають правильному позиціонуванню країни у Європі».

У культурному аспекті Україну сприймають у Німеччині дуже по-різному: або через представників класичної літератури (М.А. Булгаков, М.В. Гоголь, Т.Г. Шевченко), але тоді переважно в контексті російської високої культури, або через критичну культуру сучасності, яка почала своє зростання від часів Євромайдану і представлена, наприклад, молодим письменником Сергієм Жаданом

(романи «Депеш Мод», «Біг Мак»), журналісткою Соною Кошкіною («Майдан» у співавторстві з Максом Левіним), такими нестандартними діячами акціонізму, як руффер Mustang Wanted, або рок-групою «Океан Ельзи», що була заснована 1994 р.

Усіх їх сприйматимуть як послів невсипущого громадянського суспільства, що впливає на формування сучасної України як жодне інше суспільство в Східній та Центральній Європі. «Для Німеччини Сергій Жадан – голос із Харкова; за ним прийде багато інших» (772).

Навіть якщо багато українських митців «досягли культового статусу серед хіпстерів великих німецьких міст, а представники субкультури відкрили привабливу силу креативності української культури», сьогодні їм важко залучити більшу аудиторію в Німеччині. Успішному позиціонуванню країни та її митців перешкоджає, насамперед, її поганий імідж Ельдорадо для клептократів та олігархів: «В іміджі країни переважають глибоко

«Що є українською ідентичністю? Люди розмовляють двома мовами. Такі письменники, як Булгаков та Гоголь, народилися в Україні, проте вважаються російськими» (40)

вкорінена корупція, кумівство та панування олігархів. Україна має два обличчя: відкрите до світу та пострадянське».

Респонденти зазначають, що «багато діячів української культури беруть активну участь у національному проєкті, не вдаючись до націоналізму». У такій розірваній країні митці роблять дуже важливий внесок у пошук своєї власної державності та ідентичності. Цьому також сприяють журналісти, наприклад, телеканалу «1+1», які у своїх репортажах на високому професійному рівні розповідають історії про країну, додаючи краєзнавчі відомості, новини та гарні розважальні програми.

40

Співрозмовників, однак, турбує зростання тенденції до репресій та насильства щодо митців, які критикують суспільство. Хоча цензури ще немає, але дедалі частіше трапляються напади на митців або навіть знищення творів мистецтва. При цьому державні органи не зацікавлені в переслідуванні злочинців. «Україна повинна вміти витримувати цю критику, а діячі культури мають бути захищені», – зауважує один молодий дослідник.

Релігія та релігійність

Багатогранність України відображається не лише у повсякденній культурі, а й у її релігійності та різноманітні релігійних громад та церков. Хоча більшість віруючих, так само як і раніше, належить до Української православної церкви Московського патріархату, нині спостерігається перехід до православної церкви Київського патріархату. Під час Євромайдану багато західноукраїнських

«В іміджі країни переважають глибоко вкорінена корупція, кумівство та панування олігархів. Україна має два обличчя: відкрите до світу та пострадянське» (570)

церков вийшли з-під впливу Московського патріархату, адже вони сприймали його як «п'яту колону Москви» (у тому числі через освячення зброї сепаратистів на Донбасі). Разом з православними патріархатами існують велика й активна римо-католицька спільнота та ісламські райони на півдні (кримські татари).

Важливо розуміти, що в Україні немає державної церкви; релігійність є, передусім, особистою справою. Релігія відіграє більшу суспільну роль все-таки в Україні, ніж у Росії. Проте вона не стає політичним інструментом, а церква не висловлює однозначної політичної позиції. «Релігія має значно менший політичний вплив в Україні, аніж у сусідніх православних країнах».

Саме з цієї причини церкви могли б виконувати важливу функцію, адже релігійне розмаїття та взаємна толерантність серед церков є силою країни. Церкви «важливі для формування ідентичності. Україна завжди успішно долає релігійні відмінності». І далі: «Ми повинні шукати діалогу з церквами», не

використовуючи їх у політичних цілях або не зіштовхуючи їх одну з одною. Адже церкви є «важливими співрозмовниками в соціальних переговорах про інтереси».

Попри те, що «українці більше віддані традиціям та не такі світські, як німці», в українському суспільстві існує тенденція до секуляризації. Респонденти відзначили зниження релігійності особливо серед молодого покоління і назвали причину цього: «Молоді люди в Україні не надто захоплені вірою та не схильні до релігії, адже вони не розглядають її як допомогу в критичній ситуації». Дедалі більша індивідуалізація робить свій внесок у зростання секуляризації українського суспільства.

Відкритість та індивідуальність

Багато респондентів наголошують на щирості та відкритості українців: «Українці більш сердечні, ніж німці, вони більш гостинні та відкриті». У Німеччині «егоїзм та індивідуалізм» є більш вираженими, і це «недобре».

«Багато українців живуть у багатоповерхових будинках. Фасади та сходи зазвичай страшні, але квартири прекрасні. У принципі, кожен піклується про те, що йому самому належить. Це — одна з форм українського індивідуалізму» (380)

Респонденти констатують, що в Україні розрив між суспільним і приватним життям є більшим, ніж, наприклад, у Німеччині. Українці все ще ставлять родину на перше місце. Якщо вас запросили в гості до українців, ви дізнаєтеся про їхню щирість, готовність допомогти та люб'язність.

У будь-якому разі «люди в Україні дуже відкриті, допитливі та готові довіритися» саме «порівняно з іншими пострадянськими країнами». Це можна проілюструвати на простому прикладі – візуальному контакті. «Якщо йти по вулицях та дивитися на людей, вони також дивляться на вас, – розповідає берлінський журналіст. – Якщо всміхнутися, вони також усміхаються у відповідь. У Москві люди замкнені».

На жаль, ця відкритість дедалі більше втрачається. «Люди хочуть справити

враження, що вони результативні та що їм притаманне щось європейське або американське. Для доброзичливості більше часу не залишається». Окрім того, людям в Україні бракує довіри. «В особистому спілкуванні відчувається прихована недовіра». Однак це пов'язано не так зі співрозмовником, «як з досвідом українців бути завжди ошуканими. Тоді зрозуміло, чому вони стали обережними».

Тенденцію до індивідуалізації можна побачити і в інших проявах. У всякому разі, українці більш індивідуалістичні, ніж росіяни, і це має як позитивні, так і негативні сторони. Позитивним є те, що «тепер кожен більше думає про власний розвиток та кар'єру». Водночас існує загроза зростання соціальної сухості та егоїстичної й агресивної ментальності, «як серед українських олігархів». Але це, мабуть, є ціною суспільного розвитку.

3. Порядок денний реформ і суспільні перетворення

Частина 1:

Умови та фактори змін у суспільстві

Навіть якщо інтенсивність повідомлень про Україну в німецькій пресі дедалі спадає, через чотири роки після Євромайдану країна сприймається передусім через процеси її реформування. Причому сприйняття цих реформ є дуже різним: від доброзичливого зображення вже досягнутих успіхів, як-от реформа поліції, до гірко розчарування від, скажімо, продовження засилля корупції, яка сягає найвищих ланок державних органів.

Респонденти докладно розглядали передумови успішної реалізації реформ та наголошували на пов'язаному з цим творчому потенціалі українського суспільства, що його може бути реалізовано, якщо ухвалюватимуться правильні політичні рішення та буде переможено корупцію. Через це видається, що основними напрямками реформ можуть бути створення правової безпеки, ефективне державне врядування та боротьба з корупцією.

Багато співрозмовників стверджують, що Європа як образ майбутнього має

величезну притягальну силу для населення України. Хоча вступ України до ЄС можливий у далекому майбутньому, а сам ЄС сьогодні має, радше, невтішний вигляд, прагнення українців до стабільності та добробуту пов'язані передусім з Європою. «І ця трансформаційна сила тяжіння підтверджується прогресом у прибалтійських країнах та Польщі», – пояснює ці сподівання один з респондентів. Перспективи вступу до ЄС є важливим рушійним чинником для українського порядку денного реформ.

Успіхи реформ і гальмування реформ

Залежно від перспективи погляду в інтерв'ю зображувалися або вже досягнуті успіхи реформ, або інертність цього процесу. Залежно від перспективи склянку сприймають або наполовину порожньою, або наполовину повною.

Критично налаштовані співрозмовники вважають, що зміни в Україні відбуваються надто повільно. На їхню думку, реформ

*«Розвивати демократію ми не хочемо.
Побудувати економіку не можемо. Що ми тоді
будемо робити? – Патріотизм. Це – логіка
українського керівництва» (274)*

46

бракує за багатьма напрямками: «Немає законів, які регулювали б роботу парламенту та адміністрації, немає сучасної поліції та конкурентоспроможної системи освіти», – стверджує науковець з Гамбурга.

Представниця ЗМІ висловлює скептичні погляди на подальший розвиток подій в Україні: «Для мене поворотним моментом у цьому процесі стало витіснення «іноземців» з уряду»¹. І додає: «Цілоком можливо, що інерційні сили в Україні набагато сильніші».

А молода представниця приватного бізнесу з Берліна каже, що сприймає процес реформ як «неодноточний і невірноважений». З одного боку, є реформатори, які взяли за зміну країни, а з другого – «складається враження, що мало що змінюється, особливо в середовищі олігархів». Урешті-решт «не вистачає локомотива», щоби створити насправді краще суспільство. Проте такі вердикти, як стверджує молодий

науковець, зустрічаються нечасто: «Майже в усіх сферах Україна рухається сьогодні в неправильному напрямку: немає не тільки демократії, а й економічного зростання».

Доброзичливі спостерігачі посилаються передусім на той факт, що порядковий реформ українського уряду скоріше є занадто амбіційним та обіцяє набагато більше, ніж це можна реалізувати навіть за сприятливіших умов. Вони вважають, що йдеться не тільки про адаптацію тут або міні-реформочку там; те, що відбувається в Україні, – це докорінна трансформація державного устрою, нове визначення ролі держави стосовно своїх громадян, політично-культурні глибинні переміни. Це починається з широкомасштабної адміністративно-територіальної реформи, продовжується в модернізації інших сфер суспільного життя (приміром, поліції та юстиції, системи охорони здоров'я і розбудови інфраструктури) і переходить до ролі ЗМІ та громадянського суспільства

¹ Маються на увазі політики періоду після Януковича, які здобули освіту за кордоном і повернулися до України.

як гарантів відкритого та плюралістичного суспільства.

Багато респондентів наголошують на темпі досягнутого та високо оцінюють усе, що зроблено останніми роками: «Для реформування країни було зроблено надзвичайно багато та швидко», – у такий спосіб берлінський аналітик віддає належне швидкості реформ. «Я думаю, – продовжує він, – що навряд чи у світі є інша країна, яка за такий короткий час і за таких важких умов узялася б за таку кількість завдань. На Заході це не цінується належним чином». Слід розуміти, що процес трансформації є довгостроковим і кропітким; і це не треба розглядати як виключно специфічний український феномен. Уже досягнутий прогрес. Наприклад – стабілізація національної валюти та банківської системи або реформа системи оподаткування самі по собі вже є великими успіхами. І хоча у 2015 р. знецінення національної валюти сягнуло майже 50%, гіперінфляції вдалося уникнути. Крім того, було затримано падіння економіки – попри війну в країні, попри велику кількість внутрішніх переселенців і той факт, що Україна була вимушена дуже швидко знайти компенсацію російському експорту (приміром, в енергетиці). На все це потрібні час і терпіння.

47

«З Україною в мене асоціюються проблеми з реформами. Країна – у майже безвихідних сценаріях: війна на сході, отже, спочатку треба закінчити війну, і тому жодних стимулів для реформ немає. І факт, що щоденну політику визначають олігархи. На жаль, вплив олігархів не зазнав суттєвих змін» (740)

«За останній рік ситуація в Україні поліпшилася: національна валюта стабілізувалася, ринок праці заспокоївся, внутрішні переселенці влилися у своє робоче повсякдення». А доступ до ринку капіталів робить український уряд більш незалежним стосовно ЄС та МВФ, тому що гроші на ринку капіталів не пов'язані

з політичними умовами, що, натомість, може мати негативний вплив на динаміку процесів реформування.

Інші спостерігачі наголошують на успішні реформи децентралізації країни. Дослідниця з Берліна вважає, що прогрес у децентралізації функцій уряду та державних установ не лише зробить країну міцнішою, а й створить демократичні легітимні інстанції на регіональному рівні, яким уже буде дозволено формувати й використовувати власні місцеві та регіональні бюджети.

48

Політичний аналітик, який також живе в Берліні, висловлює більш скептичну думку. Для нього реформа децентралізації – це «правильний інструмент у неправильний момент часу». Слабка держава буде дедалі слабшати через зміцнення центрів регіональної влади. Експерт вважає, що спочатку треба провести реформи на центральному рівні, аби зміцнити державу, а вже потім віддавати компетенції регіонам.

Інший співрозмовник представляє протилежну думку і переконаний у тому, що «реформа децентралізації є головною умовою довгострокового успіху в реалізації прагнень країни до оновлення». Ця реформа дає зрозуміти людям на місцевому рівні, що вони самі несуть відповідальність за усунення недоліків і впровадження змін.

Особливо позитивно деякі респонденти сприймають облаштування нових Центрів надання адміністративних послуг. Один зі співрозмовників відвідав ЦНАП у Харкові, де близько 250 співробітників надають високоякісні послуги жителям

«З усіма цими реформами не забувайте про людей в Україні. Самі лише добрі економічні показники не можуть породити довгострокових змін» (683)

«Я в цілковитому захваті від кожного реформатора в Україні, який виходить у перші лави» (290)

«Ми маємо скласти чесний баланс реформ і більше розмовляти з людьми на місцях» (614)

50

свого міста: «швидко, ефективно, без корупції та надмірної бюрократії». А у сфері державних закупівель впровадження електронної системи тендерів ProZorro і залучення омбудсменів забезпечили певний ступінь прозорості у використанні державних коштів, що ще декілька років тому здавалося неймовірним. Молода бізнесвумен з Берліна додає до цього: «Я в цілковитому захваті від кожного реформатора в Україні, який виходить у перші лави». Проте сьогодні треба особливо наполегливо працювати над реформою виборчого права, а також боротися з корупцією.

Відчуття похмілля та зростання песимістичних настроїв у дебатах про реформи

Інші спостерігачі розповідають про зростання настроїв розчарування серед українського населення. Багато хто вважає, що процес реформ іде занадто повільно. Зміни відбуваються не швидко, а більшість українців майже не бачать суті та користі оновлення. Те, що в Німеччині

та ЄС зараховується до успіхів процесів реформування країни, людей у самій країні ще не торкнулося. Тому що «врешті-решт для населення важливе суб'єктивне відчуття якості життя, а не обіцяне майбутнє», – застерігає молодий дослідник з Берліна.

«Ми маємо скласти чесний баланс реформ і більше розмовляти з людьми на місцях». Як виняток називається реформа поліції. Репшта – це «реальність зі зниженням якості життя та високою інфляцією», – стверджує представник медіа-бізнесу з Берліна.

З другого боку, очікування прихильників Майдану були також завищеними. «Реформам потрібен час, – нагадує представник німецького громадянського суспільства. – Майдан породив дуже великі очікування у людей як в Україні, так і в Німеччині. Очікування були такими високими, що їх треба було примусово розвінчувати».

А політичний консультант з Берліна додає: «Усі дискусії про реформи втрачають і задають тільки дедалі більшого головного

болю. Адаже вони породжують очікування, які взагалі неможливо реалізувати. Зовсім немає розуміння того, що побудова інституцій триває роки та десятиліття».

З урахуванням складного становища в країні «всі дебати спрямовані на кризовий менеджмент та досягнення короткострокових результатів»; не вистачає бачення майбутнього, візії, яка виходить за межі абстрактної цілі членства в ЄС. Бракує політичної волі та політичної мужності просувати зміни попри спротив. Але «політики мусять мати сили, щоби подолати болочий період реформ, перш ніж останні принесуть позитивні результати».

Інші, навпаки, вважають, що українці реформи «проспали». «Вони допустили формування олігархічної системи і такого рівня корупції, що затмарюють навіть масштаби в Росії. Але на відміну від Росії в Україні хоча б є суспільні протести проти такого політичного становища».

Усе це свідчить про те, що Україна, так само як і раніше, характеризується як слабка

державна з сильними олігархами. «У політиці та економіці домінують олігархи. Вони виснажують державу і роблять все для того, щоб вона залишалася слабкою».

Влада та вплив олігархів

Сьогодні вплив олігархів став, власне, значно меншим, ніж до Євромайдану. Проте вони все ще контролюють майже всі сфери суспільного життя: економіку, політичні інституції та ЗМІ. Респонденти зазначають, що навіть президент Петро Порошенко підтримує олігархів в Україні, блокує розвиток демократії, малого та середнього бізнесу. Нові сили ще далеко «не утвердили себе»; занадто потужними є інертні сили старих структур. Саме серед «інтелектуалів та активістів Майдану я відчуваю зростання песимістичних настроїв; у них складається враження, що вони не в змозі розправитися з гідрою олігархії».

На думку багатьох спостерігачів, Порошенко наразі є «великим

«В усіх дебатах про реформи мені не вистачає бачення майбутнього. Як Україна може стати привабливою для свого населення? Усі дебати спрямовані на кризовий менеджмент та досягнення короткострокових результатів. Це породжує очікування, яких узагалі неможливо виконати, що своєю чергою призводить до фрустрації за всіма напрямками» (941)

розчаруванням». Власне, він мав би керувати перетвореннями. А тепер він «закоханий у владу так само, як і його попередники». Навіть якщо Порошенко до цього часу сприймався іншим чином, особливо після його виступу на Мюнхенській конференції з безпеки у 2015 р., він «швидко напхав свої кишени так само, як і Віктор Янукович. Тільки без репресій». Порошенко не робить «практично нічого проти корупції. Лише коли це стосується його супротивників». Петро Порошенко фактично належить «до старої еліти та кола олігархів».

Таким чином, «вплив олігархів залишається дуже потужним. Країну можна буде реформувати тільки тоді, коли зміняться старі еліти». Наскільки складно «витіснити олігархів з політичної системи, настільки ж важливо зробити такий крок», – вважає експерт з питань Східної Європи з Гамбурга.

Цей погляд поділяє і молодий учений з Берліна: «Моє актуальне сприйняття країни? Прогрес у реформах є, проте старі політично-економічні угруповання знову консолідувалися». Попри все, вільний простір для олігархів значно звужився. «Вони мусять тепер набагато більше зважати на політичні вимоги суспільства та ЄС», наприклад – на вимоги Венеціанської комісії².

Замість цієї чорно-білої картинки інші співрозмовники зображують становище,

використовуючи різні відтінки сірого. Україна, власне, залишається «державою під сильним впливом олігархів». Проте крок за кроком і вони вимушені дотримуватися нових правил. Один з респондентів з легкою іронією зауважує: «Я не розділяю тезу, що олігархи знову захоплюють владу в Україні. Вони її не віддавали. Проте вони дедалі втрачають владу, це можна побачити». Однак це «довгий процес, який можна реалізувати, поєднавши тиск з боку громадянського суспільства та міжнародної спільноти».

Один зі співрозмовників навіть висловлює пропозицію щодо того, як зламати владу олігархів: «Поки Україна є державою-рантьє, у якій домінують олігархи, у її політичному устрої не зміниться нічого. Настав час укласти з олігархами угоду: вигнання за кордон та звільнення від переслідування взамін на владні повноваження та руйнування владних угруповань».

Олігархія та свобода преси

Прикладом того, що вплив олігархів зберігається, хоча й постійно слабшає, може слугувати медіа-ландшафт, який зараз переживає значні перетворення. На думку респондентів, у країні існують свобода преси та плюралізм ЗМІ, тут можна вільно висловлювати свої погляди: саме це створює суттєву відмінність України від інших країн на пострадянському просторі. Проте спостерігач з Берліна,

² Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) – це орган Ради Європи, який надає державам консультації щодо конституційного права. Її було засновано в 1990 р. з метою надання консультацій державам Центральної та Східної Європи в питаннях конституційного права, «яке відповідає стандартам європейського конституційного права». Див.: http://www.venice.coe.int/WebForms/pages/?p=01_Presentation&lang=DE.

«Поки Україна є державою-рантьє, у якій домінують олігархи, у її політичному устрої не зміниться нічого. Настав час укласти з олігархами угоду: вигнання за кордон та звільнення від переслідування взамін на владні повноваження та руйнування владних угруповань» (547)

54

який сам працює в цій галузі, стверджує, що ЗМІ все ще перебувають під сильним впливом олігархів: «У кожного олігарха є свій власний мегафон. І це є великим недоліком для формування суспільної думки та плюралізму поглядів».

Дуже не вистачає «уважливих дебатів». ЗМІ олігархів цікавляться, скоріше, скандалами, а не суттю. Якість журналістики – це «катастрофа». Журналісти на службі олігархів пишуть те, чого від них очікує головний редактор. Головний редактор випускає таку газету або програму, яку від нього очікує власник. «Журналізм на замовлення».

Одночасно виникає дедалі більше суспільно-правових та громадських ЗМІ. Численні вільні журналісти «віддано працюють над новим баченням незалежних ЗМІ». Багато де виникають інтернет-видання, що кидають виклик пануванню олігархів у медіа-індустрії. Це наразі призводить до «боротьби за владу,

вплив та розподіл» між капіталами та периферією.

А втім, проводити незалежні журналістські розслідування небезпечно й досі. ЗМІ в Україні є вільними, «передусім якщо порівнювати їх з російськими ЗМІ. Але вільний простір звужується, а погрози зростають». Знов і знов здійснюються спроби придушити свободу висловлювання думок та критику. Так, наприклад, журналістів, що критикують війну на Донбасі, таврують як непатріотів. Це перешкоджає розвиткові демократії, бо журналісти мають виконувати найважливіше завдання – зміцнення громадянського суспільства.

Врешті-решт «функціонуючі ЗМІ – це лакмусовий папір для демократизації, що орієнтується на цінності». Тут Захід цілком спроможний зробити позитивний внесок, підтримуючи журналістів, які роблять серйозні та відповідальні політичні репортажі й коментарі: «підвищити їхнє реноме за допомогою прізів та інформаційних кампаній».

*«Функціонуючі ЗМІ – це лакмусовий папір
для демократизації, що орієнтується
на цінності» (641)*

**Брак довіри населення
до політичних еліт**

Дебати щодо ролі олігархів у суспільному житті дають змогу зрозуміти: населенню бракує довіри до політичних еліт. Люди переконані, що політичні класи цікавлять лише збереження влади. Таке враження поділяють численні співрозмовники. Політичній волі до змін відчуті майже неможливо.

Саме «нерозсудливе ставлення Януковича до українських інтересів» під час кризи на Майдані створило на Заході «правильне уявлення про пострадянські владні практики»: «Політичні еліти оберігають свою владу попри інтереси народу», – описує ситуацію політичний експерт з Берліна. Його висновок: «Було б великим досягненням, якби українці знову почали довіряти своїм політичним класам».

Проте і після Євромайдану не вдалося вибудувати стосунки довіри між громадянами і політичною елітою. У широких колах населення панує «мікс з

роздратування та розчарування». Іншому респондентові «шкода й боляче», що «політичні еліти занепащають Україну», бо люди цього «не заслужили». Політичні еліти не зацікавлені у справжніх змінах. «Уряд не хоче реформ. Можновладці про себе думають більше, ніж про країну», – стверджує молодий дослідник. Його колега з Берліна додає: «Я думаю, що політичній волі для справжніх змін та реформ не вистачає. Є дуже щільне переплетіння політики та економіки. Це підтримує і сам Порошенко». Врешті-решт українські владні структури «можуть заслужити довіру лише вчинками, а не риторикою. Своїми політичними діями вони мають продемонструвати рішучу волю до втілення реформ і переконати в цьому населення», – вважає молода жінка з Берліна.

Представник медіа-індустрії з Берліна намагається пояснити причини політичної напруги в країні тим, що різні регіони вже давно мають різні інтереси. Там є «сили, які перешкоджають новій політиці та змінам». За цих обставин «дуже складно догодити суспільству та врахувати думки всіх».

Частина 2.

Галузеві реформи – розщеплена луна

56

Якщо подивитися глибше та проаналізувати прогрес часткових реформ у різних політичних сферах, то можна отримати більш диференційовану картину. Наші респонденти відзначають прогрес, наприклад, у реформуванні поліції і створенні Центрів надання адміністративних послуг; водночас у деяких інших сферах, як-от: юстиція або система охорони здоров'я, панує цілковитий застій.

Перелік тем цього розділу орієнтується виключно на вибір тем та акценти наших респондентів.

**Будівельний майданчик юстиції:
до цього часу лише міні-реформа
поліції**

Мабуть, жодний інший сектор не наводять як приклад недостатніх реформ так часто, як юстицію. Його вважають безпосереднім символом серйозності, достовірності та рішучості в реформуванні країни. Адже реформа виборчого права або створення антикорупційного суду, що є одними з головних вимог модернізаторів,

*«Найбільшу проблему в актуальному процесі реформ я бачаю в реформі юстиції. Саме тут реформи нашітовхуються на потужний спротив»
(904)*

«Мені особисто сподобалося впровадження газових і опалювальних лічильників, коли споживач може сам контролювати свої витрати. Українці беруть на себе дедалі більше відповідальності» (357)

вирішуватимуть урешті-решт питання поділу влади в державі. І це наптовхується на потужний спротив панівних еліт. Таку думку висловлюють деякі з наших респондентів.

Вирішальним є, проте, укорінення принципів правової держави в усіх сферах суспільних інтересів. Але це передбачає консенсус обох сторін: з одного боку – політичних еліт і з другого – груп громадянського суспільства. Створення антикорупційного суду деякі спостерігачі розглядають «як великий крок уперед», але тільки для того, щоб визнати зрештою брак політичної волі для його повноцінного функціонування та визнання як незалежної владної інстанції. Проте всі респонденти, які торкнулися цієї теми, абсолютно переконані, «що від вирішення питання боротьби з корупцією залежить, чи увінчаються реформи успіхом, чи ні» (612). Один молодий дослідник вважає, що саме президент Петро Порошенко має в руках усі інструменти для рішучих дій. Однак через власні інтереси «він робить цілком протилежне». Центральною проблемою

України є система юстиції, веде далі науковець: «Впровадження реформи поліції – це символічна реформа. Але її одної не вистачить».

Успішну реформу системи юстиції деякі спостерігачі розглядають також як передумову для переходу української економіки на міжнародний рівень, адже відсутність правової безпеки, наприклад – у цивільному або майновому праві, перешкоджає приходу іноземних інвесторів.

Енергетика – ключовий сектор

Окрім боротьби за поділ влади в країні, Україна протягом десятиліття між Помаранчевою революцією і Євромайданом потрапляла у свідомість німецької громадськості передусім через газові війни з Росією. Тема енергетики одного разу вже привернула до України пильну увагу світової спільноти – це була аварія на атомному реакторі в Чорнобилі у квітні 1986 р.

Справді, енергопостачання є однією з центральних тем у сучасних дебатах

про реформи, як пояснює респондент з кола німецьких громадських організацій. Він навіть вважає, що «модернізація енергетичного сектору являє собою ключ до економічного зростання в Україні».

Значну частку своїх потреб в енергії Україна все ще покриває за рахунок атомної електроенергетики, аби, серед іншого, підвищити свою незалежність від імпорту енергії. Проте «країна дедалі ширше використовує альтернативну енергію». Монопольні структури ламаються на очах, і спостерігаються великі намагання диверсифікувати енергетичний сектор у цілому. Найбільше це стосується українського монополіста газу «Нафтогаз», який «традиційно був уразливий до корупції». Проте «новий професійний менеджмент концерну» сьогодні впритул підійшов до вирішення цієї проблеми.

Інший спостерігач висловлюється більш скептично: альтернативна енергетика в Україні ще на дуже низькому рівні розвитку, адже «бракує довгострокового мислення, хоча це могло б принести енергетичну незалежність від Росії».

Наступний респондент стверджує, що Україна отримуватиме природний газ вже не з Росії, а з Заходу. Найближчим часом до цього можна буде додати сланцевий газ власного видобутку. І якщо все зробити правильно, «існують усі передумови для того, щоб Україна через три-п'ять років перетворилася на експортера газу». Особливо – якщо будуть успішними зусилля України з підвищення енергоефективності. Респондент із Берліна впевнений у трансформаційній силі країни

і щиро вірить у неї: «Якщо перебувати під тиском і мати розумне управління, це спричинить інноваційний вибух у країні». І найбільше це стосується саме енергетичного сектору.

Нова екологічна свідомість, старі екологічні забруднення та екологічна злочинність

Деякі з наших респондентів стверджують, що в Україні виникла нова екологічна свідомість. Бажання мати екологічну сталість в Україні має, передусім, молоде покоління. Реалізації цього бажання перешкоджають невирішені проблеми старих екологічних забруднень, наприклад – пошкоджений атомний реактор у Чорнобилі або застарілі коксові батареї на сході України. Велике занепокоєння викликає і зростання нелегального, хижацького знищення лісів. На цьому тлі такі побутові феномени, як зростання диких сміттєзвалищ, видаються дрібними порушеннями правопорядку.

У 1990-ті рр. в Україні не було розуміння важливості екології, проте сьогодні це вже змінилося, – каже давній знавець України з Франкфурта-на-Одері. І додає: «Молоді, добре освічені люди працюють над ефективною утилізацією відходів, сміттєспалювальними заводами та зниженням обсягу відходів. Люди хочуть мати “зелену Україну”».

І навіть якщо екологічний імідж України все ще має на собі глибокий відбиток Чорнобильської катастрофи, «в Україні є величезний потенціал для створення екологічно чистішої економіки та

*«Після шашлику люди залишають у лісі дедалі
більше сміття. А коли знову повертаються
до лісу, знаходять собі інше місце.
Для декого це виявлення свободи,
а для мене – недоумство» (476)*

побудови на цій основі позитивного міжнародного іміджу», – запевняє аналітик з Берліна.

Водночас тема захисту навколишнього середовища «відкладається у глибоку шухляду». У країні є «важливіші справи», наприклад – війна на сході України. Це призводить до того, що ніхто не переймається такими кричущими екологічними злочинами, як широкомасштабна нелегальна вирубка лісів у Карпатах на кордоні з Румунією. Тут зберігаються «мафіозні структури», а провина за це лежить на «державному порядку, що не працює». І все ж таки в Україні діє програма сталого лісництва, а також проводиться німецько-український обмін молодими лісниками.

Подібні ініціативи варто лише вітати, але порівняно з майбутніми проблемами такі програми в кращому разі сприяють тільки

розвиткові екологічної свідомості. Тим часом великі старі екологічні проблеми, як-от Чорнобиль, залишаються невирішеними, а на додачу до них найближчим часом країна може зазнати й «інших екологічних катастроф». «Згадайте лишень про великі коксохімічні заводи на сході України, – згадує депутатка Європарламенту. – Це бомби уповільненої дії», які можуть призвести до катастроф, подібних до трагедії індійського Бхопала¹. Проте ніхто досі не звертає на це уваги.

«Державна медицина – це катастрофа»

Однією з найважливіших тем у програмі реформ українського уряду є модернізація системи охорони здоров'я. Тут користь для населення була б найбільшою. Медична система країни застаріла, обладнання лікарень не відповідає сучасним вимогам, а зарплатня медиків не створює для них

¹ 3 грудня 1984 р. на хімічному заводі американського концерну Union Carbide, розташованому в місті Бхопал у Центральній Індії, стався вибух, унаслідок якого багато тонн метилізоціаніту, токсичного складника пестицидів, потрапило в повітря. За оцінками, внаслідок трагедії загинуло від 10 000 до 25 000 осіб, а ще 100 000 (а можливо, до 500 000) потребували медичної допомоги.

стимулів протистояти корупції. Проте в країні є і позитивні приклади, як-от електронна система охорони здоров'я e-Health, які демонструють, що Україна може досягати прогресу попри нестачу коштів.

Отже, знавець країни розповідає, що з часів Радянського Союзу «в системі охорони здоров'я не змінювалося нічого, а обладнання лікарень залишилося на рівні 1980-х рр.».

Офіційно медичне обслуговування є безкоштовним, проте обов'язкового соціального медичного страхування немає. У результаті є кваліфіковані лікарі, проте лікарням не вистачає необхідного фінансового забезпечення. «Через складну бюджетну ситуацію державна медицина – це катастрофа. Лікування отримує тільки той, хто приносить гроші». Нестача грошей є причиною того, чому приватні клініки намагаються продати операції, «які пацієнту однозначно не потрібні». Брак грошей є причиною корупції та сумнівних ділових практик. Як стверджує представник берлінської громадської організації, коріння слід шукати в політичних колах:

«На прикладі ініціативи з впровадження електронної системи охорони здоров'я e-Health було продемонстровано сильні сторони України. Систему створили енергійно, компетентно, швидко і малим коштом, уперше сфокусувавшись на існуючих можливостях, уперше подолавши всі обмеження (як у випадку з ProZorro)» (30)

«Міністерство охорони здоров'я України повністю отруєне та корумповане. Міжнародні організації взяли на себе всю систему закупівель».

Працююча система охорони здоров'я, що базується на ефективному медичному страхуванні, є «надзвичайно важливою» для підвищення якості життя населення й для того, «щоб у громадян були добрі лікарі, яким не потрібно буде платити нелегально». Особливо швидко позитивні зміни можна буде відчутти в секторі охорони здоров'я, що приведе до значного поліпшення ставлення населення до урядового курсу реформ.

Проте оцінка представника ЗМІ з Берліна звучить досить суворо: «Українська система охорони здоров'я залишатиметься поганою, допоки люди не будуть у змозі оплачувати медичні послуги». Якщо підвищиться рівень добробуту, поліпшиться й якість медичного обслуговування.

Спалахом надії на обрії є, на думку респондентів, ініціатива з впровадження електронної системи охорони здоров'я e-Health. Систему було розроблено «енергійно, компетентно, швидко і малим коштом» та впроваджено в рамках її можливостей, попри всі обмеження. Ця система об'єднує пацієнтів, лікарів та різні медичні заклади на засадах прозорості, подібно до системи державних закупівель ProZorro.

Зовнішня безпека: здатність до союзів чи надія тільки на себе?

Тема безпеки присутня в Україні скрізь. Дослідник середнього віку зазначає, що,

коли хтось говорить про Україну, негайно згадуються війна та конфлікт: «Конфлікт на Донбасі – це єдиний гарячий конфлікт у Європі, а ми починаємо це забувати».

Проте питання безпеки в Україні не варто зводити до самого лише воєнного конфлікту на сході країни, бо воно стосується найрізноманітніших аспектів повсякденного життя країни: від війни у Східній Україні, реформи органів безпеки, зростання кількості зброї та замахів на вбивство, масової травматизації населення до потреби всебічного захисту життя людини – наприклад, шляхом поліпшення державної системи охорони здоров'я. Усі ці невирішені питання породжують «у людей в Україні глибоке відчуття небезпеки», – висловлює свої погляди політичний радник з Берліна.

Домінуючою темою з безпеки залишаються, проте, воєнні дії на сході країни та конфлікт з Росією. Звідки беруться противники України, є абсолютно очевидним, вважає гамбурзький дослідник старшого віку: «Треба просто подивитися на схід, захід, північ і південь, аби побачити, хто стоїть біля паркану».

Впровадження реформи поліції привело до відчутного прогресу в секторі внутрішньої безпеки (до цього належить і контроль корупції), але Україна на сьогодні неспроможна вибудувати апарат безпеки, який міг би відповісти на зовнішні загрози. Тут потрібна зовнішня допомога. Проте для досягнення балансу інтересів з питань безпеки слід використовувати виключно дипломатичні, а не насильницькі засоби.

*«Війна – це непроста ситуація для країни.
Проте її не можна використовувати
як пояснення та вибачення відсутності
реалізації реформ» (425)*

62

На відміну від поліції, до перебудови служб безпеки ще взагалі не наблизилися: після Майдану служба внутрішньої безпеки СБУ «більше не відповідає запитам України». Політичний експерт з Берліна вважає: «Для зміцнення довіри населення до держави перебудова служб безпеки має величезне значення й уже давно мусила стояти на порядку денному реформ».

Представник ЗМІ з Берліна дотримується думки, що Україна «робить все правильно у сфері безпеки: вона створює альянси». На саміт НАТО в Братиславі було зроблено слушні кроки до колективної безпеки: «Тепер Росія знає, – висловлює свою оцінку 60-літня експертка з питань безпеки, – на які країни нападати не можна». На жаль, Україна з цим розумінням занадто запізнилася.

Попри запевнення Заходу про підтримку, шок від порушення умов Будапештського договору залишається дуже глибоким. Захід, по суті, не дотримався своїх обіцянок. Що означає це порушення слова для сучасних стосунків, ніхто з респондентів не згадав.

Натомість було висловлено чіткі вимоги, серед іншого – щодо постачання німецької зброї до України: «Я виступаю за право самозахисту країни і, відповідно, за постачання зброї Україні Німеччиною», – каже молодий дослідник з Мюнхена. Конче потрібно загасити війну в Східній Україні, аби вона не поширювалася далі. Тому насамперед ідеться про захист міст, які розташовані в безпосередній близькості до лінії розмежування: Одеса, Запоріжжя, Харків. Тільки в безпечній країні можна говорити про іноземні інвестиції. Те, що Німеччина відмовляється надати Україні зброю, один з респондентів вважає «дивним». А представник медіа-індустрії з Берліна висловлює думку, що ця тотальна заборона призведе лише до «великих партій контрабанди» бронежилетів та зимових чобіт з Німеччини.

Політичний консультант з Берліна переконаний, що нам, у Німеччині, слід подумати, що ми можемо запропонувати українцям задля зміцнення їхньої зовнішньої безпеки: «Я очікую й ініціатив Німеччини, щоб Україна поліпшила свою

зовнішню безпеку». Ще Україні потрібне власне виробництво зброї, надто тепер, коли значна частина оборонних заводів залишилася в районі воєнних дій.

Натомість інший респондент, теж політичний радник з Берліна, відкрито висловлюється проти постачання німецької зброї Україні. Адже після Євромайдану кількість зброї в країні та активність сутичок із застосуванням насильства значно зросли: «Там, де раніше застосовувалася тупа зброя, наприклад – палки або щити, тепер у хід іде гостра». Це не полегшує запобігання насильству та відновлення державної монополії на застосування сили.

У підсумку зі співбесід на тему безпеки випливає змішана картина. Війна на сході України поступово відходить на другий план, а переважного значення набувають питання внутрішньої безпеки. І хоча український уряд до цього часу ще використовує війну, для того щоби пояснити власній країні, чому не впроваджуються терміново потрібні

широкомасштабні реформи, терпіння громадян щодо цього питання закінчується.

«Поступово тема безпеки відходить на другий план, поступаючись темі реформ, – стверджує молодий співробітник аналітичного центру з Берліна, спираючись на власне дослідження на місці. – Політичні еліти вже не можуть використовувати війну на Донбасі як відмовку щодо затримки реформ. Тому становище в країні знову на межі вибуху».

Чим більше часу потребують реформи і чим більше їх впровадження залежатиме від вимог ЄС і МВФ, тим більшою є небезпека, що «популісти виступатимуть проти програми реформ».

Боротьба з корупцією: пусті обіцянки

За одностайною оцінкою майже всіх респондентів, «корупція та відсутність правової держави є найбільшими перешкодами для розвитку України». Це можна одразу побачити в конкретній

співпраці. Співробітник берлінського аналітичного центру додає, що співпраці перешкоджають і «занадто потужна бюрократія та відсутність досвіду в демократичних процесах». Саме корупція та бюрократія «дуже сильно» формують образ України.

Боротьба з корупцією має відбуватися швидко та послідовно за всіма напрямками. Причому численні спостерігачі наголошують на тому, що цей процес має і другий бік, тобто готовність суспільства більше не давати хабарів. Населення має усвідомити, «що певні речі “купувати” більше не можна». Правопорушення треба послідовно карати ув'язненнями.

Один берлінський спостерігач вважає, що зробити це, у принципі, дуже легко, і порівнює боротьбу з корупцією з відмовою від куріння: «Узяти й кинути в один момент! Іншого методу немає. Неможливо поступово перебудувати корумповану систему. З корупцією треба боротися швидко та невідкладно».

Дещо інший рецепт пропонує молода політична радниця з Берліна: «Держава повинна платити своїм службовцям гідні зарплати». Завдяки цьому «добрі службовці» залишаться в системі, а «чиновники будуть менш уразливі до корупції».

Представник медіа-індустрії з Берліна вірить у рішучі заходи: «Німеччина та ЄС дійшли до такої межі, коли ми маємо більше працювати “батогами”, ніж “пряниками”». Отже, метод «батога та пряника» як засіб просування німецьких і європейських інтересів в Україні.

«Від вирішення питання боротьби з корупцією залежить, чи увінчаються реформи успіхом, чи ні» (612)

«Українські професори часто не розмовляють англійською, тому активного внеску в міжнародну науку немає. В Україні більше спираються на вітчизняну наукову літературу і менше – на міжнародну.

У Німеччині без знання англійської професором стати неможливо» (48)

У будь-якому разі втрачати більше немає чого, позаяк довіра українських громадян до своїх інституцій гіршою вже бути не може, адже вона не сягає й 10%. Тільки ще не створений антикорупційний суд отримує більше визнання, яке становить 20%. «Цим усе сказано», – стверджує журналіст із Берліна.

Представник берлінського громадянського суспільства зауважує, що, якщо врепті-репті країна не досягне прогресу в боротьбі з корупцією, люди втратять будь-які ілюзії. «Колісь люди скажуть: “Майдан і війна нічого не принесли. Ми хочемо повернутися до більш надійного російського світу”». У підсумку за широкомасштабні реформи «сплачують маленькі люди на місцях, тоді як великі гроші, як і раніше, потрапляють до кишень місцевих та регіональних еліт».

Серед 44 респондентів мало хто висловлював протилежну думку. Так, одна жінка-політик стверджує: «Жодна країна, крім Румунії, не працює так систематично над боротьбою з корупцією, як Україна».

Єдине, що дратує: «кожний оприлюднений випадок корупції іде на рахунок скептиків реформ». А промисловець з Мюнхена вважає, що «за нашим досвідом, корупція вже не є феноменом, що охоплює все», проте одразу ж додає: «Це може пояснюватися розмірами нашого підприємства». Проте він переконаний, що реформи вже принесли видимі результати.

Брак якості і продажність вищої освіти

Очевидно, і у вищій освіті корупція та кумівство є дуже поширеними явищами. Наші численні респонденти з наукових кіл наголошують, що дипломи в Україні можна купити повсюди. Науковець з Гамбурга розповідає, що якість академічної освіти в Україні до того ж є низькою, навіть якщо вона і поліпшилася за останні десять років. Існує дуже велика різниця в якості освіти столичних і регіональних університетів. Міжнародно визнаним зразковим вищим навчальним закладом вважається Київський національний університет імені Тараса Шевченка, проте багато інших закладів

вищої освіти мають «пострадянський спосіб мислення». Тільки незначна кількість університетів можуть проводити дослідження, конкурентоспроможні на міжнародному рівні.

Причиною такого стану справ є хронічне недофінансування української вищої освіти, що, серед іншого, пояснюється значним розривом між наукою і бізнесом. Отже, науково-дослідні інститути майже повністю залежать від державного фінансування, що в сучасному становищі навряд чи є надійним ресурсом.

66

До цього додається те, що університетський ландшафт ще рясніє «старими апаратниками». Міжнародні контакти не розвинуті належним чином, зокрема через недостатнє знання іноземних мов, а суспільно важливих дослідницьких проєктів майже немає.

«Стандарти вищої освіти настільки погані, – говорить молодий експерт з питань Східної Європи, який живе у Франкфурті-на-Одері, – що треба щось терміново робити». А молодий науковець з Берліна додає: «Наука сидить у вежі зі слонової кістки і щось досліджує сама для себе». «Але що принесе дослідження, – ставить риторичне запитання дослідниця з Берліна, – яке не має практичного застосування?»

Українська вища освіта повинна дбати про те, щоб не втратити зв'язок з міжнародними стандартами. Хоч би яким важким було актуальне становище українських науковців, «надзвичайно важливо не допускати компромісів у дотриманні міжнародних стандартів», – наголошує ректор одного

східнонімецького вищого навчального закладу. Усе інше лише підсилює неконкурентоспроможну й корумповану систему.

Якість українського навчання та науки значно знижує ще й сувора заборона співпрацювати з російськими університетами або науково-дослідними інститутами. У такий спосіб українські вищі навчальні заклади відриваються не лише від давно вкорінених наукових мереж, а й від придбання російськомовної наукової літератури. Респондент із Франкфурта-на-Одері скептично хитає головою: все, що у навчальних планах видається «русофільським», викреслюється. Навіть семінари з марксизму сьогодні є «абсолютно неможливими», немовби історичний матеріалізм винайшли росіяни. Замість цього він виступає за впровадження так званих «програм швидкої підготовки», щоб вирвати талановитих науковців з корупційних структур і надати їм середньо- та довгострокові професійні перспективи. Німецькі кваліфікаційні комісії знов і знов приїждять до українських вишів з метою виявлення обдарованих студентів та аспірантів. Адже оцінки не можуть бути точним критерієм відбору, бо «їх часто купують».

Передумовою для поліпшення якості вищої освіти є, передусім, «добрі міжнародні контакти та молодий педагогічний склад», – вважає респондент з Гамбурга. Партнерство із (закордонними) вищими навчальними закладами, підприємствами та містами-побратимами може також зробити свій великий внесок.

Недостатнє визнання професійної освіти

Наші респонденти зі сфери освіти та науки розповіли, що освіта в Україні визнається суспільством, передусім, тоді, коли йдеться про освіту академічну.

Професійна освіта, навпаки, відіграє підпорядковану роль, її суспільне визнання є низьким, що, серед іншого, спричинене відсутністю традицій ремісництва. Внаслідок цього навіть українські виробничі підприємства не визнають цінності програм професійної освіти на виробництві, вважає молодий політичний радник з Берліна.

Знавець українського освітнього ландшафту припускає, що можливим рішенням було б розділення університетів і спеціалізованих інститутів. Це скоротило б занадто велику кількість університетів у країні та розширило б професійно-освітні програми, орієнтовані на практику. Університети часто на це неспроможні, «бо там просто немає відповідних передумов – наприклад, відповідних лабораторій», – стверджує молодий дослідник з Берліна, спираючись на власний досвід. ■

Українські партії: альянси особистих інтересів

Політичні партії в Україні не можна порівнювати із західноєвропейськими партіями. Вони є, радше, альянсами інтересів зі слабкими програмами, які групуються навколо вузького кола сильних лідерів, часто – олігархів. Нові політики, навіть якщо вони й виступають за прозорість і відкритість, мають через свої значні приватні інтереси тільки рудиментарне, авторитарне розуміння демократії. Принаймні таким, загалом, є сприйняття нашими співрозмовниками української партійної системи.

«Партії в Україні, власне, – це не справжні партії, – пояснює один молодий науковець з Берліна. – Це об'єднання, позбавлені змісту і спрямовані на інтереси окремих осіб». У партій немає ані міцної партійної структури, ані вартої уваги членської бази.

Молода експертка з Берліна наголошує, що ця хитка структура негативно впливає на реалізацію урядових програм та на

повсякденну роботу парламенту. Водночас представник громадської організації сподівається, що «сили, які підтримують реформи, об'єднуються й висунуть єдиного зразкового кандидата [на президентських виборах навесні 2019 р.]».

Попри поширені на Заході очікування, після повалення Януковича лівої ліберальної партії створено не було. «На жаль, сили перетворень не змогли успадкувати її від старої системи, – міркує берлінський журналіст про втрачені шанси на перетворення. – Такий крок значно змінив би політичну боротьбу».

До цього часу молоді парламентарії не дуже вирізнялися готовністю до співпраці та об'єднання; їм не вистачає досвіду парламентської роботи і потрібне усвідомлення відповідальності, щоб відсунути на задній план власні інтереси заради спільних позицій. ■

Майбутнє України як лакмусовий папір європейської ідеї

Деякі співрозмовники розглядають успішність реформ не тільки як тест для українського населення та політичної еліти країни, але й як тест тривкості європейської ідеї. В успіхові політики реформ «зацікавлена не лише Україна, а й, значно більшою мірою, ЄС».

Україна у надзвичайно важких умовах прийняла рішення на користь Європи та європейських цінностей. Тепер Європа має захищати ці цінності. «Я із захопленням спостерігала за тим, – ділиться мисткиня з

Берліна своїми враженнями про 2013–2014 рр., – як права та свободи індивідуума, а також їх поєднання з класичними європейськими цінностями завдяки Євромайдану стали головною темою політичних дискусій». І додає: «Українці навчили нас, європейців, на яких цінностях ґрунтується ЄС». Один чоловік середнього віку підтримує її думку: «Україна є викликом для Європи, для всього, за що ми виступаємо. Ми майже не усвідомлюємо, що відбудеться, якщо ми втратимо Україну як партнера». ■

Хребет України – потужне громадянське суспільство

Завдяки Євромайдану світ відкрив сильне громадянське суспільство України. Воно залишається активним і до цього часу й усвідомлює свою силу та роль. Як позапарламентська сила воно контролює політику і просуває вперед суспільні зміни. Після революцій на Майдані українці мають сьогодні власні, чіткі уявлення про те, як вони хочуть жити та в якому напрямі розвиватися.

Таким чином, для численних спостерігачів вирішальною характерною ознакою українського суспільства є не постійно згадувана корупція, а «високий ступінь власної відповідальності громадянського суспільства». А молодий східнонімецький експерт з питань Східної Європи додає, висловлюючи думку багатьох респондентів: «Я глибоко поважаю українців. Країна, якій вистачило сил на два Майдани, не дасть себе водити за ручку». І хоча сьогодні знову відбувається консолідація олігархічних структур, а придушити кричущу корупцію все ще не вдається, «заслугою дуже енергійного громадянського суспільства є сильна воля до того, щоби перетворитися на демократичну країну, яка сама вирішує свою долю. І це залишиться». Громадянське суспільство довело, що воно має витривалість. Також воно має «чітке усвідомлення того, що країні не можна відкочуватися назад».

Сьогодні, через чотири роки після подій на Майдані, ми дивимося на докорінно іншу Україну. «Ментальна сила, формування ідентичності та суспільні процеси Майдану змінили країну». Це переважно заслуга ліберальної громадської спільноти.

Попри культурні відмінності, між силами, орієнтованими на реформи, існує широкий консенсус щодо майбутніх напрямів розвитку країни: «Вони всі хочуть подолати корупцію та впровадити демократію на місцях. Вони виступають за європейську інтеграцію і прагнуть до правової держави. І, певна річ, вони хочуть припинення російської агресії на Донбасі».

Молода жінка-політичний аналітик з Берліна «у захваті від неймовірної спроможності українського громадянського суспільства мобілізувати людей». Інша спостерігачка «була в захваті від того, як швидко відбулося об'єднання громадянського суспільства».

Якби громадяни країни у 2014–2015 рр. не взяли на себе виконання державних функцій у зоні воєнного конфлікту, то, на думку молодого східноєвропейського науковця, забезпечення населення в Східній Україні зазнало б краху. «На цій фазі на поверхню вийшла вся слабкість української держави», але водночас і згуртована сила українського громадянського суспільства.

Проте громадянське суспільство має і кричущу слабкість. Хоча воно спроможне викликати революційні події (revolutionary moments), воно не може підтримувати широкомасштабні революційні рухи (revolutionary movements). Для довгострокових змін руху реформ не вистачає інтегративних лідерів, сталих процесів та укорінених структур.

Через інерційні сили старих еліт і дуже повільний темп реформ

покроково вималюється «втомленість громадянського суспільства». Очікування Майдану залишилися невиконаними, люди – розчарованими та виснаженими. Поступово вони втрачають сили та віру в те, що країну можна змінити на краще. Українське суспільство або зануриться в летаргію, або вибухне третій Майдан. І тільки громадянське суспільство зможе вирішити це питання. ■

4. Україна
як об'єкт та суб'єкт
міжнародних
відносин

«В Україні відбувається щось на кшталт битви між Сходом і Заходом», — ніхто з респондентів не висловився так точно, як цей берлінський журналіст. Але значення подій у Східній Європі тільки починає поступово проникати у свідомість німців. До цього часу стосунки з Росією мали пріоритет над усіма іншими питаннями, хоча б через економічні інтереси Німеччини. На цьому тлі Україна в кращому разі відіграла другорядну роль; сьогодні такий світогляд похитнувся.

Анексія Криму докорінно змінила світ і, відповідно, картину світу та образ Росії в Німеччині. «Анексія Криму вселила глибоку невпевненість у частину політичних кіл Німеччини», — так описує своє сприйняття ситуації один зі співрозмовників. Інший додає: «Віра в спільне розуміння архітектури безпеки Європи докорінно похитнулася». До цього «світ для німецької політики був добрим та зручним». «У Німеччині впродовж тривалого часу не усвідомлювали, що Росія хоче встановити новий порядок», — зазначає вчений з Берліна. — Проте

впливові люди в Берліні зрозуміли це доволі швидко».

Тепер для всіх стало очевидним, що від долі України залежить також система безпеки Європи, вони нероздільно пов'язані між собою. Майже всі опитувані посилалися на Будапештський меморандум, за яким Україна у 1994 р. відмовилася від володіння ядерною зброєю, а США, Росія та Велика Британія в обмін на це гарантували країні повагу до державного суверенітету і територіальної цілісності. У зв'язку з цим нехтування умовами Будапештського меморандуму сприймається всіма українцями як порушення міжнародного права не тільки з боку Росії, а й з боку західних держав-гарантів: «Своєю реакцією на порушення умов Будапештського меморандуму Захід узяв провину на себе. Довіра до Заходу значно похитнулася. А отже, він заборгував Україні підтримку у відновленні її зовнішньої безпеки».

Деякі спостерігачі здивовані тим, що в Україні ця тема не обговорюється більш детально. Зрештою, «країна зробила

*«Свою реакцією на порушення умов
Будапештського меморандуму Захід узяв провину
на себе. Довіра до Заходу значно похитнулася.
А отже, він заборгував Україні підтримку
у відновленні її зовнішньої безпеки» (69)*

74

важливий крок: вона з власної ініціативи відмовилася від ядерної зброї». Саме сьогодні, коли членство України в НАТО більше не обговорюється, дедалі більшого значення набуває питання про гарантії безпеки, тобто про міцну європейську систему безпеки. Від початку збройного конфлікту в Східній Україні потреба Києва в безпеці зростає настільки, наскільки нереальним стало членство України в НАТО.

Роздуми щодо членства України у Європейському Союзі та НАТО в багатьох інтерв'ю мали провідне значення. При цьому домінувала думка про те, що країну розділило не наближення України до ЄС, а перспектива членства в НАТО. Якщо подальше наближення України до ЄС навряд чи піддається сумніву в країні, то вступ до НАТО бачиться дуже проблематичним. «Вступ до НАТО не є слушною ідеєю для України, оскільки означає нове створення блоків. Україна має зайняти нейтральну позицію і знайти спільну мову з Росією». Тільки так можна поступово вирішити конфлікт.

Таким чином, НАТО у довгостроковій перспективі не виступатиме гарантом для України, тому ЄС мусить «показати зуби» й стати агентом безпеки на європейському континенті. Респонденти зазначають, що ЄС та Німеччина вже взяли на себе досить велику відповідальність, обговорюючи умови Мінських домовленостей, а федеральний уряд Німеччини активно підтримує процес реформування України. Один зі співрозмовників ставить риторичне запитання: «Але чи вирішить це конфлікт, передусім якщо Росія тягне час?»

Німеччина: посередник чи нерішучий опортуніст?

Попри (або, можливо, через) відсутність успіхів, багато респондентів вбачають у Німеччині функцію моста між Сходом і Заходом. Завдяки власному минулому Німеччина має особливу чутливість до відносин між Сходом і Заходом. «Саме це, безумовно, і пояснює, чому Німеччина надає сьогодні таку сильну підтримку Україні», – вважає представник берлінського аналітичного центру. Проте в Україні

таку роль посередника сприймають з недовірою. «Німеччина розуміє свою зовнішньополітичну роль як роль центральної держави, тобто намагається підтримувати добрі стосунки з кожною стороною, щоб посилювати свій вплив. В Україні це часто розуміють неправильно».

Загальне визнання має «ключова роль» Німеччини в підтримці українського уряду щодо впровадження економічних та політичних реформ. Навіть коли федеральний уряд встановлює чіткі умови й вимагає дотримання угод. «Німеччина є найважливішою країною ЄС в усіх процесах ухвалення рішень, пов'язаних з Україною. Німеччина була там, коли вибухнула криза, і до сьогодні непохитно залишається на боці України». Співрозмовник завершує своє висловлення риторичним запитанням: «Хто ще має це зробити?» Звісно, Польща також відіграє важливу роль. Але останнім часом Україна знайшла саме в Німеччині важливого зовнішньополітичного партнера; між країнами «сформувалися міцні дружні стосунки».

«Питання про зближення з НАТО значно змінилося з початком збройного конфлікту в Східній Україні. Потреба в безпеці зростає настільки, наскільки нереальним стало членство України в НАТО» (591)

«У суспільних дебатах у Німеччині знов і знов постає питання: власне, чому ми вступаємо в конфлікт з Росією через Україну? Адже Росія – більш важливий партнер Німеччини. Не варто так сильно навантажувати ці стосунки проблемами в Україні» (946)

76

Проте лунають і критичні голоси. Хоча Німеччина і виступає на досить активних позиціях за Україну та в Україні, співрозмовники зазначають, що бракує громадських дебатів про довгостроковий внесок Німеччини в стабілізацію України. Ця підтримка доволі тісно пов'язується з Мінськими процесами. «Цього дуже мало для довгострокової співпраці з Україною».

Попри це, респонденти, у цілому, погоджуються з думкою про провідну роль Німеччини в цій складній конструкції різних сил. Дуже влучним є доповнення, якого не можна опустити, адже воно проходить наскрізним мотивом у багатьох інтерв'ю, хоча й не так чітко висловлюється багатьма співрозмовниками: «Добре, що в цей час бундесканцлером є Ангела Меркель з її східнонімецьким досвідом. Важко собі уявити, що було б, якби канцлером і досі був Шрöder».

Мабуть, за цим випадком проти особи Шрöдера міг критися глибокий страх: приховане занепокоєння українців стати іграшкою великих держав, заставою в

боротьбі інтересів своїх могутніх сусідів. Країна стурбована, що рано чи пізно Німеччина пожертвує її незалежністю заради німецько-російських економічних інтересів. Ці інтереси, зрештою, є значнішими, ніж німецько-українські торговельні зв'язки. «Здається, що зацікавленість Німеччини у співпраці з Путіним є важливішою, ніж зацікавленість у стримуванні конфлікту», – зауважує один з респондентів. Він називає речі своїми іменами: «В економіці та у великих лобістських організаціях Німеччини Україну сприйматимуть виключно як руйнівний фактор у відносинах з Росією». Деякі лобістські групи навіть оскаржують право України на існування: «тоді вона також була частиною СРСР».

Подібне ставлення спостерігається й у кримському питанні. Попри насильницьку анексію півострова, багато німців розглядають це явне порушення міжнародного права як «неважливе та несуттєве». На першому плані стоять довгострокові інтереси щодо Росії. На думку багатьох німців, Крим і без того

належить Росії. Включення півострова до складу України в 1954 р. було угодою, «яку Хрущов уклав у нетверезому стані. Той факт, що з 1991 р. Україна є незалежною країною та веде боротьбу за свою самостійність, взагалі не враховується».

У Європейському Союзі немає єдиної позиції щодо санкцій проти Росії, що не робить політику Заходу надійнішою чи більш передбачуваною. На Заході, очевидно, панують невисловлені сподівання, що «колись Путін мовчки виведе свої війська, а ми уможлиavimo йому збереження обличчя», щоб мати потім змогу спиратися на минулі часи.

Риторика німецького населення в цих питаннях також суперечлива, проте до цього часу Берлін витримував курс. Саме такі сподівання щодо майбутнього висловлює один зі співрозмовників: «Попри всі економічні інтереси щодо Росії, Берлін має встановити чіткі межі. Усе інше Кремль не розуміє. Бути напоготові! Триматися! Та чекати на кращі часи». До речі, постає питання: що Німеччина могла б зробити

«Попри всі економічні інтереси щодо Росії, Берлін має встановити чіткі межі. Усе інше Кремль не розуміє. Бути напоготові! Триматися! Та чекати на кращі часи» (737)

Постає питання: що Німеччина могла б зробити по-іншому в останні роки. «Не надто багато. Існують чіткі межі впливу» (555)

*«Україна є викликом для Європи, для всього,
за що ми виступаємо. Україна – це європейський
проект. Ми майже не усвідомлюємо,
що відбудеться, якщо ми втратимо Україну
як партнера» (855)*

по-іншому в останні роки. «Не надто багато.
Існують чіткі межі впливу».

Українська та європейська пасивність

Деякі спостерігачі замислюються над тим, чому Київ поводить себе так пасивно стосовно Брюсселя та великих держав – учасниць ЄС, а саме: стосовно Польщі, Німеччини, Франції. Тим більше, що ці країни відіграють значну роль у відносинах з Росією і водночас виступають найважливішими союзниками України. «Боротьба за Україну вирішується тут, у Берліні та Брюсселі. Україна мусить бути присутньою тут. Країна робить замало, щоб її голос почули та щоб визначити свою присутність». Україна лише виправдовує свою відсутність браком грошей. Деякі співрозмовники також висловили бажання, щоб Україна відіграла важливішу роль у рамках Східного партнерства ЄС.

Інші респонденти, навпаки, зосереджуються на Брюсселі та Європейському Союзі. Після ухвалення Угоди про асоціацію ЄС

відіграє найважливішу роль у нинішньому конфлікті і тому повинен докласти всіх зусиль, щоб Україна стала моделлю успіху. Не можна забувати, що цей конфлікт є результатом великих геополітичних змін у регіоні, а саме: розширення кордонів ЄС та НАТО у Східній та Центральній Європі. Оскільки ЄС є стороною конфлікту, деякі спостерігачі висловили бажання щодо надання «більшої підтримки з боку ЄС. До цього часу солідарність з Україною тут була виражена недостатньо чітко. Проте, якщо Україна досягне успіхів, це матиме великі наслідки для нас».

Навіть заради власних інтересів нам треба «посилити працювати над європейською інтеграцією України». Це стосується, зокрема, чотирьох свобод внутрішнього ринку ЄС: вільного переміщення товарів, вільного переміщення осіб, а також свободи ринку праці та ведення господарської діяльності. На думку деяких респондентів, Німеччина має стати лідером такої ініціативи, щоб у такий спосіб крок за кроком відкрити Україну та наблизити її до ЄС. Подібні успіхи в процесі реформування

зроблять Україну більш стійкою не лише до агресії ззовні, а й до сепаратистських течій на території країни.

Один зі співрозмовників мислить більш фундаментально і зазначає, що йдеться про набагато більше, ніж вільне переміщення товарів та осіб. Якщо ЄС дозволить пожертвувати свободою України заради економічних чи геостратегічних інтересів своїх великих країн-учасниць, це означатиме кінець Євросоюзу. Дослівно: «Україна є викликом для Європи, для всього, за що ми виступаємо. Україна – це європейський проект. Ми майже не усвідомлюємо, що відбудеться, якщо ми втратимо Україну як партнера».

Аналітик з Берліна, навпаки, вимагає більшої активності з боку українського уряду. Україна потребує перспективи для вступу до ЄС: «Але тепер вона має розвивати свої стосунки з ЄС за якомога більшою кількістю напрямів», навіть якщо наразі не має достатньо вільних ресурсів.

«Українці можуть навчити нас, на яких цінностях ґрунтується ЄС» (325)

«Росія завжди перешкоджатиме реформам в Україні. Якщо Україна досягне успіху, росіяни запитують себе: “Чому не ми?”» (213)

**Особливі відносини:
Україна та Росія**

Для розуміння поточної кризи в українсько-російських відносинах суттєвим є той факт, що «Україна відіграла дуже значну роль у силовій політиці та політиці безпеки Росії. До сьогоднішнього дня міжнародне політичне значення Росії завжди залежало від України». Цей міцний зв'язок України з життєво важливими інтересами безпеки Росії відіграє вирішальну роль у всіх спробах респондентів пояснити жорстку реакцію Москви на західний напрям української політики.

На думку політичного консультанта з Берліна, Україна, так само як і будь-яка інша країна, повинна «проводити зовнішню політику, що бере до уваги інтереси сусідніх країн. Для України це означає враховувати інтереси Росії». Найбільшою помилкою Майдану було розглядати цю ситуацію з позиції «або...або». Експерт вважає, що слід віддати належне Януковичу, «який довго намагався підтримувати діалог як з Путіним, так і з Президентом Європейської комісії

Жозе Мануелем Баррозу». Це було «єдиною розсудливою політикою».

Незалежно один від одного більшість респондентів висловили однакове твердження про те, що успішно трансформована та модернізована Україна може стати великою загрозою для подальшого існування авторитарного режиму в Росії. Якщо український уряд досягне успіхів у реформах, росіяни запитують себе: «Чому не ми?»

Адже «на думку Кремля, Україна – “молодший брат Росії”, “плоть від плоті”». Якщо Київ зможе реформувати країну, тиск на авторитарний режим у Москві стане нестримно великим. Політичний, економічний та суспільний розвиток України неминуче призведе до дестабілізації Росії. Вже тільки з цієї причини Кремль намагається перешкодити намаганням Києва провести реформи. «Війна на сході дає в руки Росії важіль, за допомогою якого вона може зруйнувати успіх України, дестабілізувати країну і тим самим зміцнити екстремістські сили в Україні». Усе, що

Україна наразі може протиставити цьому, – це пошук діалогу з Росією та «очікування, доки там усе буде вирішено».

Тим часом деякі співрозмовники вважають, що рішенням може стати лише прискорений курс реформ, в іншому разі «особи, які ухвалюють рішення в Києві, зруйнують репутацію України». Повільна політика реформування грає лише на руку Кремлю, адже «це допомагає Росії говорити про Україну як про неспроможну державу». І Росія робитиме все, щоб ця картина справді втілювалася в життя: «Росія їй надалі систематично дестабілізуватиме Україну: політично, економічно, медійно. Росія в жодному разі не демонструє готовності до компромісу в будь-якому питанні». Подобається це комусь чи ні, але дійсність полягає в тому, що Росія повернулася, «піднялася з колін», а Українська держава не в змозі щось протиставити цьому. За таких умов Україна не спроможеться зробити зі своєї політики реформування історію успіху. «То що ж робити?»

З огляду на цю дилему, деякі співрозмовники сподіваються на відлигу в Росії: «Україні

«Український конфлікт показав Росії, де проходять її кордони. Кремль усе це може впливати на країни пострадянського простору, які не є членами НАТО, проте на членів НАТО, наприклад прибалтійські країни, – вже ні» (594)

«Якщо ми завжди розмовляємо лише з Путіним та близькими до нього колами замість опозиційних сил, не варто дивуватися, що ми матимемо дедалі менший вплив на російську політику» (656)

та всій Європі допомогла б Помаранчева революція в Росії». Інші співрозмовники також висловились у цьому ж сенсі: «Єдиним шляхом розв'язання українсько-російської проблеми є зміни в Росії». І знову: «Бентежить, що повне вирішення цієї ситуації можливе лише за умови політичних змін у Росії».

Проте Київ залежить не лише від «зміни режиму» в Москві – він міг би сам узяти ситуацію у свої руки. «Українські політики напружені, адже вони перебувають у режимі війни. Рішення можна знайти, відмовившись від режиму війни та здійснивши спробу поговорити з іншими. З Росією також». Якщо подивитися на ситуацію тверезо, можна побачити, що і Москва, і Київ потрапили в становище, де жоден не може щось виграти. «Війна на Донбасі – у глухому куті в поєднанні з трагедією російсько-українських відносин. Виникла ситуація, яка просто шокує своїм масштабом». Інші спостерігачі також зазначають: «Іррико, що через війну псується стосунки с Росією на різних рівнях».

Попри поточну кризу, деякі спостерігачі бачать Україну «в ідеальній геополітичній позиції: країна, яка колись була тісно пов'язана з Росією економічно, тепер, навпаки, є ближчою до ЄС». На основі цього можна винайти модель для майбутнього країни, а можливо, навіть уявити її собі як міст між Сходом і Заходом. Один з респондентів зазначає, що саме таку гіпотезу висувують «деякі кола в Німеччині». Йі одразу додає, що ці кола «не усвідомлюють, як це звучить для українських політиків. Через міст можна марширувати і в солдатських чоботях».

На ситуацію можна дивитися по-різному, проте очевидним є те, що без Росії не обійтись. «Нам необхідно буде подумати, як ми можемо врівноважити нестабільну ситуацію в Україні. Без Росії не вийде. Можливо, надати країні такий статус, як у Молдови та Придністров'я? Десятки тисяч населення мають там національний паспорт, російський паспорт і можуть при цьому їздити до ЄС». Завжди можна дійти до таких моделей співпраці: «Колись настане час злагоди».

«Моє бачення Харкова у 2030 р.: барвисте, креативне місто без корупції та з ефективним управлінням, робота в загальноєвропейських мережах, відсутність національних прагнень молодого покоління.

Путін більш прагматичний, конструктивний та зацікавлений у справжніх рішеннях.

Примирення» (786)

Інші респонденти ставлять цей факт під сумнів і посилаються на роль Росії як агресора. Врешті-решт Росія використовує «свою територіальну силу, щоб завдати шкоди Україні», та інструменталізує для цього також інші країни, наприклад Казахстан, який під впливом Москви бере участь в економічному ембарго України. Зрештою, Україна для Росії є нічим іншим, як вигідною заставою. «Залежно від ситуації у світі, Москва може використати цю заставу в будь-якому напрямі».

Скептики російсько-українського зближення також вважають, що Росія зрештою загнала себе в глухий кут через політику стосовно України. Адже «Український конфлікт показав Росії, де проходять її кордони. Кремль усе ще може впливати на країни пострадянського простору, які не є членами НАТО, проте на членів НАТО, наприклад прибалтійські країни, – вже ні». У кінцевому підсумку війна в Україні може мати для Росії наслідки, подібні до тих, що їх свого часу

мала війна в Афганістані – для Радянського Союзу.

Доки Путін перебуває при владі і Росія відчуває себе ізольованою на міжнародному рівні, у Східній Україні, у кращому разі, побудують надійну лінію оборони. На думку берлінського експерта з питань України, мета має полягати в тому, щоб «налагодити обмін в'язнями та полоненими. Це значно спростило б життя людей в регіоні».

У цілому, підтверджується те, на що вже давно скаржаться численні критики західної політики стосовно Росії: «Якщо ми завжди розмовляємо лише з Путіним та близькими до нього колами замість опозиційних сил, не варто дивуватися, що ми матимемо дедалі менший вплив на російську політику».

«Ми знаємо все про причини війни на Сході України, – відверто гостро висловлюється медіа-працівник з Берліна. – Саме Росія принесла війну в

Україну і веде її там». Отже, Москва є не посередником у конфлікті на Сході України, у чому намагаються переконати Мінські домовленості, а учасником війни. «Чому цього не кажуть відкрито?» – вражений чоловік. Єдиною зрозумілою причиною може бути те, що «колись Москва зможе мовчки відступити, зберігаючи при цьому своє обличчя». Чому тоді потрібно «слухати нісенітницю нашого німецького міністра закордонних справ про те, що Росія повинна вплинути на сторони конфлікту та заспокоїти їх»?

На думку деяких спостерігачів, Європа та Німеччина також повинні переглянути власну політику щодо Росії, якщо хочуть припинити цей рух у глухий кут. Водночас було б наївно вірити, що після Путіна все поліпшиться. «Головна проблема України – не Путін, а переорієнтація російської зовнішньої політики на старе геополітичне мислення. І після Путіна це триватиме». Просто Путін – це «особливо затятий прихильник такої політики».

Проте в кінцевому рахунку всі дискусії демонструють, що «образ України в наших думках усе ще формується через пострадянський колоніальний погляд. З Москвою розмовляють про Україну, але не з Україною. Шлях до Києва лежить тільки через Москву?» – запитує науковий експерт, який знається на Україні.

Берлінський історик Карл Шльогель – один з небагатьох, хто під час Майдану визнав, що його погляд на Україну сформований старими стереотипами. А якщо бути чесним, то «Україну до сьогоднішнього дня розглядають через московський фільтр».

«Якщо деякі кола в Німеччині використовують метафору “функція мосту” щодо України, то вони не усвідомлюють, як це звучить для українських політиків. Через міст можна марширувати і в солдатських чоботях» (851)

Суспільна взаємодія як ключ до модернізації

Деякі респонденти вважають, що підсилена взаємодія між німцями та українцями є «корисною» для зусиль реформування. Програми обміну в різноманітних сферах мають, отже, супроводжувати наявні заходи політики розвитку та сприяння економіці.

Успішним прикладом є співпраця муніципалітетів, яка значно змінилася за останні роки. Відбулася «зміна парадигми», адже на це виділяється більше фінансових ресурсів, відкривається доступ до осіб, які ухвалюють рішення, за підтримки іноземних експертів розробляються спільні програми, а багато що «впроваджується ближче до реальності», ніж раніше. «Адже простору стало більше».

Ще один спостерігач наголошує на об'єднавчій силі культури: «Міжнародний обмін і підтримка митців, письменників, музикантів та журналістів, а також подорожі громадян створюють умови для стійкого розвитку стосунків та розуміння одне одного», – вважає один 50-літній чоловік. «Культура об'єднує».

У Харкові є, наприклад, Дім Нюрнберга, партнерська організація зі спільним управлінням, де вивчають німецьку

культуру та мову. І навпаки, українські митці черпають натхнення в Нюрнберзі.

Молодий житель Мюнхена зазначає, що треба більше інвестувати в обмін фахівцями. Треба також «підвищити економічну синергію між ЄС, Німеччиною та Україною» – наприклад, за допомогою програми державних гарантій експорту та імпорту «Гермес» і спільних дослідницьких проектів. Щороку до Німеччини приїздить близько 10 000 українських студентів, але тільки приблизно 100 німців навчаються в Україні. Мета таких обмінів має полягати у створенні «більшого добробуту, стабільності та перспектив».

Учений з Берліна хоче інтенсивніше співпрацювати зі своїми українськими колегами. Адже для цього існує «хороше підґрунтя. У 1990-х рр. ми з Росією проводили програму підтримки наукових досліджень. На цей досвід і можна спиратися».

Те, що добре зарекомендувало себе в німецько-французьких відносинах, можна також спробувати застосувати і в німецько-українських: «Можливо, слід поміркувати над німецько-українською молодіжною співпрацею», – зауважує представниця приватного сектору економіки. ■

5. Образ майбутнього – перспективи майбутнього

Узаключній низці інтерв'ю ми попросили наших співрозмовників сформулювати бачення майбутнього для України та висловити свої очікування та надії щодо неї. Тобто дебатам про занурене в проблеми сучасне протиставляється позитивний образ майбутнього. Певна річ, наші співрозмовники висловлювали також сумніви, і, отже, зіставлення різних думок перетворилося на багатогранний та барвистий образ майбутнього.

Насамперед багато спостерігачів зазначають труднощі у пошуку тем суспільного значення, які не пов'язані з війною, корупцією або реформами. «Люди поступово втомлюються від цих тем», – зазначає молодий учений. – Потрібно більше позитивних історій та нових форм їх репрезентування».

Чинники успіху безперервних перемін

Багато опитаних експертів зазначають, що з огляду на зовнішні та внутрішні фактори, від яких залежить майбутнє

України, ступінь невизначеності залишається занадто високим. Але попри весь скептицизм та певне розчарування від затримки впровадження реформ, серед співрозмовників превалює оптимістична базова позиція щодо перспектив розвитку України. «Коли я дивлюся вперед, – каже, наприклад, політичний радник з Берліна, – я вірю, що Україна триматиме курс на реформи, навіть якщо вона іноді поставатиме перед труднощами». Важливо, щоб ЄС залишався точкою опори. Якщо так і буде, перебудова відбуватиметься «швидше та успішніше». «Якщо ні – усе сповільниться».

«Україна, – переконаний молодий мюнхенець, політичний радник та аналітик, – має багато шансів на гарне майбутнє». Якщо будуть усунені такі бар'єри, як відсутність правової держави та корупція, країна матиме «великі перспективи для розвитку», і тоді можна буде очікувати зростання економіки у 5–7% на рік.

Однак не слід тішити себе ілюзіями: мине час, доки люди відчують позитивний

вплив реформ, адже процес реформування відбувається «у найскладніших умовах». «Проте через п'ять років суспільні зміни в Україні зроблять значний крок уперед». Щодо іншого, не слід встановлювати подвійних стандартів, адже в будь-якій країні великі проекти реформ для набуття ефективності потребують більше одного виборчого періоду.

«Гарантію продовження реформ» респонденти вбачають у міжнародному тискові, а також у сучасному політичному класі, який, попри власні інтереси, значною мірою виконав вимоги міжнародних донорів: «Цим нинішні політичні діячі докорінно відрізняються від попередніх урядів останніх десяти років».

Проте молода політична радниця з Берліна вважає, що український уряд повинен «більш продумано пов'язувати між собою» процеси асоціації та реформ. «На мою думку, ці два процеси могли б підсилювати один одного набагато більше». Зрештою, на уряді лежить

«шпалена відповідальність. Він має показати своє серйозне ставлення до політичних процесів реформування».

Сплячий економічний велетень

Глибокий оптимізм респондентів ґрунтується передусім на економічному потенціалі України. Як природні умови, так і рівень освіти населення, на думку наших співрозмовників, дають підстави сподіватися на успішне майбутнє, якщо, проте, вдасться створити відповідні рамкові умови. Фахівець з питань Східної Європи з Берліна вважає, що Україна може стати зразком для інших пострадянських країн, якщо їй вдасться «створити прогресивну політичну систему та побудувати сучасну економіку».

Молодий політичний радник з Мюнхена зазначає, що для цього насамперед необхідна стабілізація ситуації з безпеки в країні, а також прогрес у розбудові правової держави. «Розвиток економіки значною мірою залежить від стабільності в Україні. Щойно ситуація у сфері безпеки стане

контрольованою і почне функціонувати правова держава, в Україні з'явиться величезний потенціал».

Молода дослідниця з Берліна каже, що саме доступ до ринку ЄС відкриває Україні нові можливості для створення доданої вартості. В окремих галузях економіки Україна дуже швидко вичерпала торговельні квоти, встановлені Угодою про асоціацію з Євросоюзом. Тим часом близько 40% українського експорту було відправлено до ЄС.

Молода аналітик з Берліна зазначає, що цей експорт обмежувався майже виключно сировиною, що передбачає певну залежність. Якщо українська економіка більше інвестуватиме в подальшу переробку сировини, «країна зможе ще більше експортувати в країни ЄС». Проте ширше впроваджувати виробництво з вищою доданою вартістю сьогодні не виходить через відсутність (іноземних) інвестицій. Багато спостерігачів зазначають, що причина відсутності капіталу інвесторів нині очевидна:

«Розвиток економіки в першу чергу залежить від стабільності в Україні. Щойно налагодиться ситуація з безпекою та почнуть функціонувати принципи правової держави, перед Україною відкриються великі можливості» (699)

*«Якщо уважно поглянути на Україну,
то можна одразу побачити, наскільки слабкою
є інфраструктура країни та наскільки застаріла
більшість підприємств» (866)*

92

«Іноземний капітал не приходять через відсутність верховенства права в країні». Українська економіка занадто непрозора, недостатньо врегульована і відзначається нечесною конкуренцією – усе це навряд чи може приваблювати іноземних інвесторів.

«Допоки Україна не здатна гарантувати права власності підприємств та інвесторів, вона не може просуватися економічно та розвивати свій потенціал», – вважає політична радниця з Берліна. Експерт з економіки з Берліна дотримується думки, що лише з розвитком «горизонтальної структури економіки» середній бізнес отримує кращі шанси. Тоді «зникне багато питань корупції». У зв'язку з цим на українських ринках капіталу можна зустріти передусім спекулянтів: «швидко заходять, швидко йдуть».

Потрібна лише одна стратегія, яка спиралася б на співпрацю з підприємствами середнього бізнесу: у сільському господарстві, у сфері інформаційних технологій та сфері послуг. Експерт з питань Східної Європи з Берліна

вказує, що співпрацювати з малими та середніми підприємствами набагато легше, ніж з великими структурами.

Представник приватного сектору економіки вважає, що український аграрний сектор, наприклад, становить великий інтерес і є перспективним для майбутнього. Той, хто інвестує в цю сферу та не отримує прибутку, «винен сам». В Україні наявний міцний сільськогосподарський сектор, орієнтований на експорт. Проте підприємства зазвичай такі старі та занепаді, що не є конкурентоспроможними на міжнародному рівні. Гамбурзький експерт з питань Східної Європи наголошує, що так само як свого часу в Східній Німеччині, в Україні слід розділити великі підприємства на маленькі для більш ефективного ведення підприємницької діяльності.

Іншою перешкодою для модернізації сільськогосподарського виробництва є структурна слабкість сільської місцевості, а також відсутність регулювання, наприклад, придбання землі. В Україні, власне, землю

можна орендувати, а от купити складно. До того ж, землі сільськогосподарського призначення не можна віддавати в заставу, що, на думку співрозмовника з наукової галузі, цілком сприяло б розвитку аграрного сектору. Ще один, 60-літній, співрозмовник вважає, що без розумного регулювання земельного ринку сільське господарство в Україні навряд чи розвиватиметься.

Щодо ринку споживчих товарів шлях до успіху українській економіці потрібен ще довгий. Молодий аналітик з Мюнхена зазначає, що українські продукти не мають гарної репутації. Люди в Україні залюбки купують товари західного виробництва. Представник громадської організації з Берліна зауважує, що етикетка «Made in Ukraine» все ще невідома в Німеччині та має краще позиціонуватися.

Хоч би як там було, українська економіка має великий потенціал: чи це IT-послуги, чи туризм, чи енергоефективність будівель, а чи відновлювальна енергетика. «Проте олігархи не зацікавлені у розвитку, – вважає науковець, який спеціалізується на Україні. – Саме вони, олігархи, втратять усе через відкритість та суспільні зміни, і, можливо, постануть перед судом. До цього часу тут спостерігався найбільший спротив».

Крім того, ситуація для економіки дедалі ускладнюється. Молода бізнесвумен з Берліна зауважує, що в деяких сферах можна «говорити про хаотичні стани». «На нашу думку, – додає вона, – причина полягає в тому, що реформаторських сил стає менше і вони слабшають».

«Україна має великий потенціал. Згадайте лише про туризм. Проте олігархи не зацікавлені в розвитку. Саме вони, олігархи, втратять все через відкритість та суспільні зміни і, можливо, постануть перед судом. До цього часу тут спостерігався найбільший спротив» (538)

Молодь – потенціал для майбутнього України

Під час інтерв'ю було цілком зрозуміло, що бачення «нової України» має передусім молоде українське покоління. Воно готове власти творчість та майстерність у свою країну. Ці реформатори, переважна кількість яких народилася вже після розпаду Радянського Союзу і має добру соціалізацію, більше не належать до пострадянських кіл. Це вже дає підстави багатьом співрозмовникам вбачати в молодому поколінні реальний потенціал для суспільного перетворення країни.

94

«Здатність української молоді відчувати захват від Європи, демократії, мистецтва та культури вражає, – каже вчений середнього віку, спираючись на власний досвід. – Нам слід орієнтуватися на цей людський капітал». Гамбурзький експерт з питань Східної Європи висловлює оптимістичну думку про те, що в Україні багато людей, які хочуть щось змінити. Однак найбільшою перешкодою для швидкого прогресу є старі радянські апаратники, які й досі превалюють в адміністративних органах. «Якщо бракує професійних працівників, – вважає він, – треба продовжувати працювати з людьми старого способу мислення».

Інші співрозмовники мали кращий досвід: «У повсякденній співпраці з адміністративними органами ми, загалом, мали справу з високоосвіченими й дуже компетентними людьми», – говорить молодий політичний радник з Берліна. Респонденти зазначали, що «мають справу з дуже молодими та динамічними

«Найбільший потенціал України – люди. У країні неймовірна кількість освічених, висококваліфікованих людей у різних сферах діяльності, які багато чого роблять, вони активні і дуже добре орієнтуються» (348)

«Частина молоді в Україні має добру освіту, міжкультурну компетенцію та володіє іноземними мовами. Я спостерігаю справжню зміну ментальності. Молоде покоління відкрите та щире, воно шукає підходів до нових знань та піклується про збереження навколишнього середовища» (787)

особистостями». Такий собі змішаний образ, який вказує на те, що в деяких місцях зміни вже помітні, тоді як в інших усе ще панує застій.

Попри дуже неоднорідні враження, сьогодні молоді люди більше не кажуть: «Тільки б поїхати звідси!» Вони залишаються, хочуть брати активну участь у зміні суспільства, – вважає політик з Берліна. – У їхніх очах Київ – місце, де треба бути». Цим і відрізняється сьогоднішня ситуація від недолугого завершального етапу правління Януковича. Сприйняття, що його поділяють не всі, як показують результати опитування на тему «Міграція» (див. наступний розділ).

Проте значним упущенням молодих реформаторів є те, що їм досі не вдалося з революційного руху зробити політичний, який був би спроможний проводити успішну парламентську роботу. Молодь має набутися професійності й «перебудувати політику». Це «її єдиний короткостроковий шанс» привести до успіху перетворення в українському суспільстві.

Берлінська художниця висловлює свої сподівання щодо країни від імені багатьох співрозмовників: «Я хочу, – каже жінка, якій трохи за 50, – аби для України відкрилися нові перспективи, а люди могли взяти на себе власну відповідальність». Передусім вона сподівається, що люди хочуть залишатися у власній країні.

Поїхати чи залишитися?

Насправді, еміграція добре освічених людей (так званий «відтік мізків») становить одну з головних загроз для зусиль реформування та модернізації країни. Це схоже на порочне коло: що складніше просуваються реформи, то більше людей з ґрунтовною освітою воліють шукати щастя за кордоном. Цей відтік мізків позбавляє, своєю чергою, процес реформування важливого ноу-хау та політичної енергії, через що поривання до оновлення дедалі слабшає.

«Міграція – велика проблема, – зазначає один бізнесмен. – Щороку країну залишає півмільйона людей з гарною освітою».

Ці люди втомлюються від власної країни: від корупції, низьких заробітних плат та відсутності правової держави. А один молодий вчений розповідає про проблему, що постійно зростає: «Я знаю багато визначних українських учених, але жоден з них не хоче надовго затримуватися в Україні».

Такі тенденції еміграції стали помітними також серед працівників адміністративних органів, адже освічені службовці мають сьогодні більше можливостей зробити кар'єру «в міжнародних організаціях». Молода експертка з питань України з Берліна зазначає, що «зростання дефіциту працівників адміністративних органів стане дійсною проблемою для впровадження реформ».

Тому деякі співрозмовники розглядають нещодавне запровадження безвізового режиму для в'їзду до країн ЄС як дарунок данайців. Адже завдяки спрощеному візовому режиму еміграція молоді зростатиме: «так само як ми спостерігали це в нових федеральних землях після

«Чудово, що Україна має свободу подорожування. Треба лише стеретися того, що хороші люди надовго пойдуть з країни» (511)

об'єднання Німеччини», – вважає медіа-працівник з Берліна.

І навпаки, очікувану хвилю повернення української діаспори побачити так і не вдалося. Той, хто «вихопив» німецький паспорт, той залишиться. «Для заспокоєння совісті, скоріше, будуть відправлені гроші для вдів фронтовиків», – не без цинізму додає берлінський журналіст.

Берлінський учений середнього віку зазначає, що в перспективі відтік мізків можна стримати за допомогою подвійної стратегії. З одного боку, треба спрямувати великі інвестиції в систему освіти, щоб забезпечити наявність експертних знань для оновлення та модернізації України. З другого – Україна повинна змінюватися в одному темпі так, щоб ці добре освічені

люди знайшли собі застосування, яке відповідає їхнім очікуванням.

Навіть якщо серед наших співрозмовників превалює думка про постійний відтік мізків, деякі з них розповідають про «феномен повернення». Багато українців працювали на Заході протягом останніх років, назбирали там грошей, а тепер «залюбки повертатимуться до України, щоб відкрити маленькі готелі або ресторани», – зазначає експерт з питань Східної Європи з політичних кіл Берліна. Представник берлінського аналітичного центру додає: «Дивовижно, що добре освічені українці, які навчалися в Америці або Західній Європі, повертаються в Україну попри те, що вони мають кращі можливості для роботи за кордоном».

Внутрішні біженці, або внутрішньо переміщені особи (ВПО)

Унаслідок війни на Донбасі в Україні сьогодні налічується близько 1,5 млн внутрішніх біженців, які за офіційною термінологією називаються внутрішньо переміщеними особами (ВПО). Тема, що її, на думку респондентів, у Німеччині «взагалі не сприймають».

При цьому внутрішня міграція є «величезним викликом для держави та населення». Родини розпадаються, а людям доводиться інтегруватись у нове середовище. Деякі спостерігачі кажуть навіть про «обмін населенням».

За словами дослідниці з Берліна, саме у зв'язку з тим, що тема внутрішніх переселенців кидає особливий виклик країні в політичному, суспільному та фінансовому аспектах, її має бути краще висвітлено в зовнішній комунікації.

Лише в Харкові, другому за величиною місті України, де проживає приблизно 1,5 млн людей, зареєстровано близько 200 тисяч внутрішньо переміщених осіб із зони воєнних дій. Політичний аналітик зазначає, що Харків «продемонстрував безпрецедентну потужність до інтеграції» на тлі недостатнього обсягу ресурсів та «взагалі не скаржився». Він додає: «Ми,

німці, могли б багато чого навчитися з такого ставлення». Журналістка середнього віку вважає, що «Західна Європа навряд чи усвідомлює, яке це навантаження для України – окрім війни та економічної кризи, мати ще й велику кількість внутрішніх біженців». Вона «дуже вражена тим, як Україна приймає цей виклик». А молодий політичний радник з Берліна звертає увагу на те, що, «попри таку велику кількість внутрішньо переміщених осіб та соціальних проблем ситуація не дійшла до вибуху. Треба справді сказати, – зазначає він, перебуваючи під глибоким враженням, – що українці в цій ситуації гуртуються як єдине ціле».

На думку іншого молодого респондента, внутрішня міграція і трудова міграція є темами, які поєднують Україну з іншими європейськими країнами. Виклики схожі, і тому можна обговорювати різні досвід та підходи. Адже якщо Україна розвиватиметься не в тому напрямку, на який сподіваються, вірогідним може стати вже зовсім інший сценарій. І в Німеччині його вже сьогодні сприйматимуть як найгірший варіант розвитку подій: внутрішньо переміщені особи вирушать будь-куди в напрямку Західної Європи. ■

Додатки

Методика дослідження

Дослідження «Україна очима Німеччини» є експериментальним дослідницьким проектом з якісно-емпіричним підходом. Це означає, що вихідними положеннями слугують не наявні гіпотези чи теорії, а ведеться відкритий пошук доступних феноменів і зразків. Сам пошук здійснюється по корпусу висловлювань, які раніше збираються в процесі індивідуальних інтерв'ю з респондентами.

Отже, такий підхід принципово відрізняється від традиційних опитувань суспільної думки, спрямованих на кількісні показники. У традиційних дослідженнях потрібно, як правило, виявити розподіл ознак (тут: думок) у відповідній групі респондентів (генеральна середня, популяція). Дуже рідко це відбувається шляхом повного охоплення (генеральної сукупності), коли опитують усіх учасників генеральної середньої групи. Натомість у найтипівіших випадках відбувається опитування вибіркової проби респондентів, яку визначають за певними принципами (наприклад – рандомізація), з метою забезпечення статистичної репрезентативності. Тільки після цього, власне, на основі невеликої вибіркової проби роблять відносно достовірні висновки про більшу (як правило, значно більшу) генеральну середню.

Висновки цього статистичного методу можуть тільки дуже опосередковано використовуватися для обраного в цьому дослідженні підходу. Навпаки, вони становлять одне з обмежень обраного прийому дослідження.

Натомість в обраному підході йдеться про відбір респондентів, які відповідають змістовним цілям дослідження, та про їх особливу здатність зосередити увагу на певному предметі спостереження, що використовується для збирання результатів та висновків. У нашому випадку предметом спостереження виступають Україна та відповідні респонденти, які знають Україну і живуть у Німеччині.

Відбір респондентів відбувався за поширеними в якісних дослідженнях принципами селективної випадкової вибірки (теоретичний семплінг). Склад респондентів був відібраний на основі широких мережових об'єднань GIZ у Німеччині та Україні. Особливу увагу приділено тому, щоб респонденти не мали прямої залежності від GIZ.

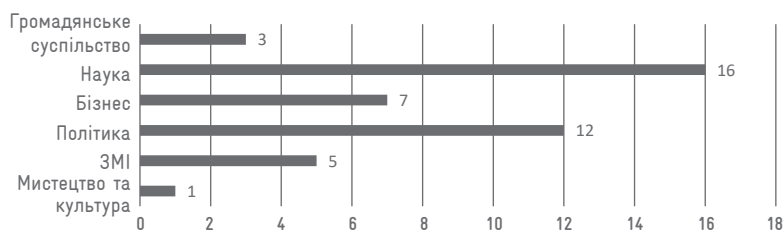
Для забезпечення мети дослідження вирішальним критерієм відбору респондентів були їхні знання про Україну. Крім здатності проводити спостереження та висловлювати свою думку, вирішальними критеріями слугували також релевантність, сутність і багатосторонність. Під релевантністю розуміється опрацювання тем, що сьогодні домінують у суспільному діалозі і мають значення для якомога більшої кількості різних цільових груп. Сутність стосується достатньої глибини та збалансованості спостережень за тими чи іншими питаннями. Багатосторонність розуміється як достатній спектр тем для створення якнайповнішої загальної картини.

Для відбору респондентів було використано також такі критерії: стать,

вік і сфера суспільної діяльності. Крім того, увага приділялася й тому, щоб респонденти в ідеалі були відповідальними за ухвалення рішень особами середньої і підвищеної (проте навмисно не вищої) ланки. У такий спосіб було ідентифіковано 44 респонденти. Під час остаточного

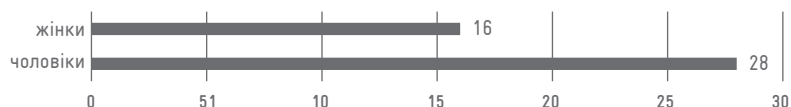
складання списку респондентів увага приділялася якомога більш наближеному до оптимального розподілу наведених вище критеріїв відбору. Отриманий розподіл за соціальними критеріями унаочнюється у наведеному далі графіку:

Сфера суспільної діяльності респондентів (n=44)

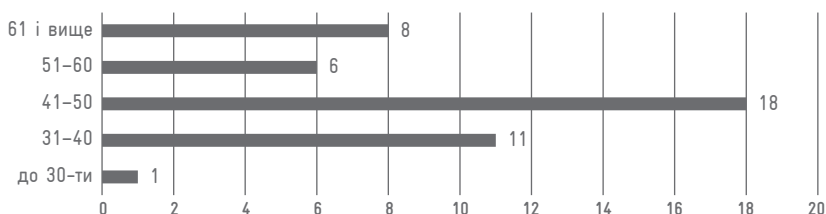

102

Стать респондентів (n=44)

Вік респондентів (n=44)

знесу, науки, культури та громадянського суспільства, причому дві останні групи були представлені дещо менше. 28 (64%) інтерв'ю було проведено з респондентами чоловічої статі, 16 (36%) – з респондентами жіночої. Щодо вікових груп було досягнуто рівномірного розподілу, хоча частку респондентів віком до 30 років представлено недостатньо повно. Опитування було проведено серед респондентів з дуже високими або

високими знаннями про Україну (41 особа, або 93%), що відповідає цілям дослідження. Але й у цьому разі увагу акцентували на певному розширенні дослідження та на збиранні оцінок осіб, чий зв'язок з Україною є не таким інтенсивним або має опосередкований характер (3 респонденти, або 7%). Назагал, був досягнутий задовільний контраст поглядів і забезпечено, відповідно, якомога більший спектр думок про Україну.

Збирання даних у процесі індивідуальних інтерв'ю

Для збирання сприйняття обраних осіб було проведено індивідуальні інтерв'ю тривалістю близько 90 хвилин кожне. В інтерв'ю застосовувався метод напівструктурованого опитування. Поряд з певною кількістю типових питань у вступній та завершальній частинах інтерв'ю учасникам опитування було запропоновано низку тем, з яких вони могли обирати самостійно. Таким чином, з одного боку, був забезпечений вибір тем, які видаються значущими для поточного контексту подій, з другого – респонденти мали змогу висловлюватися з тих питань, з яких вони мають найглибші знання та експертні думки.

Велике значення приділялося самому перебігові інтерв'ю. Орієнтація була на природну логіку розповіді респондентів, яку інтерв'юери обережно підтримували, не втручаючись з метою визначення напрямку чи нав'язування власних уявлень.

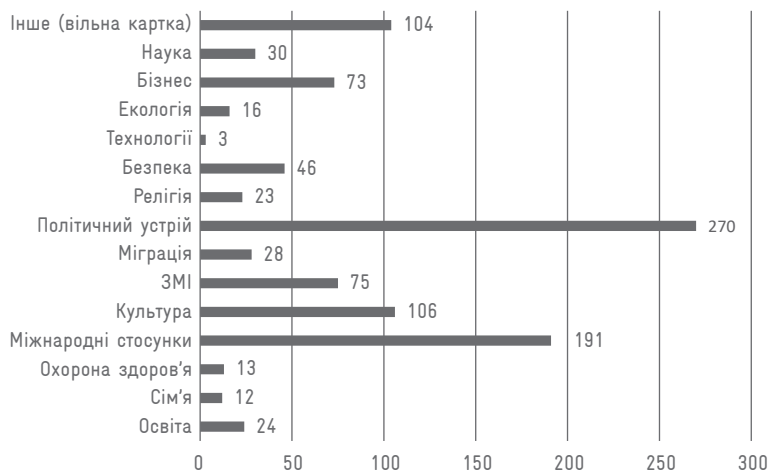
У цьому підході на перший план насамперед ставилося відстеження та розуміння індивідуальних перспектив респондентів та їхніх уявлень про Україну, що виникли на цьому тлі. З метою створення теоретичного підґрунтя для цього методу та якомога кращого забезпечення єдності його практичної реалізації всі респонденти напередодні опитування проходили відповідну підготовку. Крім того, в усіх інтерв'ю застосовували однаковий набір матеріалів (список питань, картки з темами тощо) й витримували однаковий перебіг співбесіди.

Кожне інтерв'ю починалося з відкритої вступної фази, де увага зосереджувалася, передусім, на вільних асоціаціях та уявленнях про Україну. На другій фазі респондентам пропонували можливість вільно обрати подальші теми з 14 запропонованих (з можливістю обрати «Інше»). 14 тем для головної частини інтерв'ю обирали таким чином, щоб у співбесідах було відображено всі суттєві функціональні сфери суспільства, а також значущі наскрізні теми (наприклад – міграція). У відкритій завершальній фазі інтерв'ю їм пропонувалося зробити змістове резюме й висловити власні очікування та рекомендації щодо майбутнього.

Вибір тем та заголовків до них був зумовлений наміром, попри неможливість ідеальної відсутності перетинання окремих змістів, визначити якомога більш чіткі та відокремлені одна від одної категорії, що використовували б поняття, дійсні як для німецького, так і для українського контексту. У підсумку було визначено актуальні наскрізні теми для опитування (наприклад – корупція, війна, Крим), бо вони видаються значущими для зовнішнього сприйняття України з урахуванням актуальних суспільно-політичних тенденцій.

Відповідно до очікувань з різних тем було зібрано різну кількість висловлювань. З цього, власне, можна зробити певні висновки, проте такі інтерпретації потрібно проводити з великим ступенем обережності, адже дане якісне дослідження має лише псевдостатистичний характер. У цьому зв'язку варто лише згадати

Теми висловлювань (n=1014)

104

високу частотність висловлювань на теми «Політичний устрій» і «Міжнародні стосунки», що можуть слугувати як ознака змін у сприйнятті України після Євромайдану, російської анексії Криму та війни на Донбасі. Проте у репрезентованому дослідженні увага передусім концентрується не на частотності, а на змістовій якості висловлювань, тому тут свідомо нехтується представлення розподілу частотності тем за висловлюваннями.

Після інтерв'ю дослівної транскрипції висловлювань не проводилось. Замість цього всі учасники робочої групи склали змістовий протокол вже узагальнених ключових висловлювань. Протоколювання відбувалося за попередньо складеним формуляром аналізу, що містив

безпосередню класифікацію висловлювань за чотирма тематичними сферами, а також за кодуванням типу висловлювання (наприклад, обмеження, сильна сторона, слабка сторона, рекомендація тощо).

Аналіз зібраних даних

Огляд головних параметрів збирання даних став добрим вступом до опису процесу оцінювання та аналізу. У період з вересня до листопада 2017 р. в Німеччині було проведено 44 інтерв'ю. Загалом зібрано 1014 ключових висловлювань, тобто в середньому близько 23 ключових висловлювань на одне інтерв'ю.

З урахуванням чіткого розмежування інтерв'ю та достатньої кількості респондентів набір даних видається

якісним. Дослідження такого типу (наприклад, три дослідження GIZ про Німеччину¹) ще раз підтвердили, що зростання кількості даних не приводить до нових результатів.

У випадку цього експериментального дослідження, яке не ґрунтувалося на теоретичних припущеннях, головне завдання аналізу даних полягало в тому, щоби відібрати висловлювання з різними поглядами і на різні суспільні теми, спираючись на наявний опис феноменів, звести висловлювання з однаковим ставленням до предмета обговорення та якомога краще відстежити палітру думок з метою складання єдиної картини. Базова послідовність кроків у спрощеному вигляді мала таку структуру:

1. Визначення та аналіз вихідного матеріалу (корпус текстів).
2. Встановлення напрямку та перебігу аналізу.
3. Структуризація та узагальнення даних.
4. Формулювання відповідних гіпотез.
5. Інтерпретація та перевірка результатів.

Вихідний практичний матеріал створюють 1014 ключових висловлювань, що були надані у формі підготованих

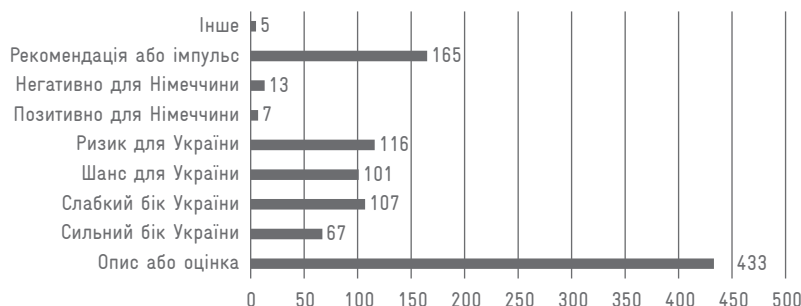
карток і списків аналітичній робочій групі (з причин необхідності прив'язки до контексту висловлювання всіх респондентів). Інші джерела не використовувалися.

Напрямок і перебіг аналізу орієнтувалися на якісні цілі цього дослідження. У фокусі уваги була ідентифікація найяскравіших і найцікавіших феноменів щодо сприйняття України. Отже, складався не опис окремого феномену (образ України), а спочатку проводився пошук вільних структур уявлень і поглядів у висловлюваннях, що їх згодом можна було звести з іншими висловлюваннями на основі їх змістової близькості.

З урахуванням цього важливим видається розрізнення за типами висловлювань: чистий опис, оцінювання або рекомендація. Загальний поділ ключових висловлювань за такими категоріями представлено в даному графіку:

¹ Vgl.: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (Hg.), Deutschland in den Augen der Welt. Zentrale Ergebnisse der GIZ-Erhebung „Außensicht Deutschland – Rückschlüsse für die Internationale Zusammenarbeit“, Bonn/Eschborn 2012 (Download: <https://www.giz.de/de/downloads/de-deutschland-in-den-augen-der-welt-2012.pdf>); Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (Hg.), Deutschland in den Augen der Welt. Zentrale Ergebnisse der zweiten GIZ-Erhebung 2015, Bonn/Eschborn 2015 (Download: <https://www.giz.de/de/downloads/giz2015-de-deutschland-in-den-augen-der-welt-2015.pdf>). Третє дослідження GIZ про Німеччину буде оприлюднено в першому кварталі 2018 р.

Категорії висловлювань (n=1014)

Названі оціночні позиції на основному етапі аналізу збагачувалися далі, доки не вичерпувався матеріал даних, що збігався з відповідним змістом. Отримані у такий спосіб кластери висловлювань зводилися знову до загальної картини. Статистичної генералізації при цьому не проводилося, тобто висновків щодо генеральної середньої на основі вибіркової проби (sample-to-population) не робилося. Натомість проводилась аналітична генералізація. У разі аналітичної генералізації феномени, що були виявлені в окремих індивідуальних випадках, шляхом індуктивних висновків, абстракції та доведених доказів, слугують розробці концепцій, яким приписується ширше значення. Перенесення випадків (case-to-case transferability) означає форму генералізації, при якій шляхом подібності особистих ознак (наприклад, молода

художниця) або інших контекстуальних факторів (місце, час, соціальна належність тощо) можна зробити висновки з одного випадку для іншого випадку або для групи випадків. Масив даних, структурований у такий спосіб, послугував вихідним пунктом для подальшого опрацювання.

Формулювання гіпотез являло собою четвертий крок аналітичної роботи, спрямований на результат. Для цього проводився повторний глибокий аналіз попередньо структурованого матеріалу та вироблялися гіпотетичні підсумки у формі коротких текстів, які пізніше передавалися на обробку редактуру.

Слід, проте, зазначити, що генералізація та створення гіпотез у якісних дослідженнях мають спиратися на два контрольних питання: Чи мають

розроблені припущення достатню доказову базу у формі масиву даних? Чи можна було б отримати такі самі результати за умови проведення нового аналізу або залучення інших аналітиків? На увазі тут мається, передусім, ризик незрілих, неперевіраних висновків (ризик зупинитися на «ефекті прозрівання»), які можуть виникнути в тому разі, якщо процес рефлексії був завершений на рівні комфорту і недостатнього теоретичного опрацювання. Крім того, за можливості, слід виключити розроблення, мабуть, абсолютно штучних взаємозв'язків на основі власного ентузіазму. Зрештою, навіть широкомасштабні якісні дослідження не містять достатньої диференціації контекстної інформації для того, щоб проводити перенесення випадків.

У зв'язку з цим інтерпретацію та перевірку результатів здійснювали на декількох рівнях. Спочатку отримані результати було піддано критичному змістовому оцінюванню вже на фазі практичних семінарів з підготовки та аналізу результатів. Потім під час складання звіту дослідження відбувалося постійне повернення до вихідного матеріалу з метою перевірки зроблених припущень та, за потреби, їх конкретизації.

Зрештою, під час складання тексту дослідження увага приділялася тому, щоб запропоновані висновки та гіпотези сприймалися не як істини, а, скоріше, використовувалися як імпульси для міркувань над власними інтерпретаціями та висновками читачів. Результатом став представлений на цих сторінках звіт дослідження.

Респонденти

Берендс Ян К., докт.

Потсдамський центр дослідження
сучасної історії е.Ф.

Байхельт Тім, проф., докт.

Європейський університет Віадрина
(Франкфурт-на-Одері)

Берціо Анне

Інститут європейської політики е.Ф.

Біндерт Франц-Йозеф

держслужбовець вищого рангу
у відставці

Боллов Івонне

Метро АГ

Бота Еліс

журналістка

Айхведе Вольфганг, поч. проф., докт.

історик

Фішер Забіне, докт. філ.

Фонд науки та політики (SWP)

Фрайтаг Габріеле, докт.

Німецьке товариство з дослідження
Східної Європи е.Ф.

Гільген Крістоф Конрад

Німецька асоціація українців е.Ф.

Гольцевскі Франк, проф., докт.

історик

Галлінг Штефен

Фонд науки та політики (SWP)

Гармс Ребекка, депутат

Європейського парламенту

Гельдт Александра

Тьонісштайнер крайс е.Ф.

Генкель Штефан

Європейський університет Віадрина
(Франкфурт-на-Одері)

Гількес Петер

Мюнхенський університет Людвіга
Максиміліана

Гоффман Мартін, докт.

Східний комітет німецької
економіки е.Ф.

Йільге Вільфрід

Німецьке товариство зовнішньої
політики е.Ф.

Каплер Клеменс

Федеральне міністерство
економічного співробітництва
та розвитку (BMZ)

Кауфманн Вальтер

Фонд ім. Гайнріха Бьолля

Кірхнер Роберт

консалтингова компанія «Берлін
Економікс»

Кохловскі-Каджая Уте

Східноєвропейське товариство
німецької економіки е.Ф.

Коллер Петер
Східноєвропейська платформа
Зелених

Космель Міріам
Фонд ім. Фрідріха Науманна

Лібман Александр, проф., докт.
Мюнхенський університет

Лінденлауб Івонне
Федеральне міністерство екології,
захисту природи, будівництва
та безпеки реакторів (BMUB)

Марк Рудольф А., проф., докт.
Гамбурзький університет
ім. Гельмута Шмідта

Майстер Штефан, докт.
Німецьке товариство зовнішньої
політики е.Ф.

Мільбрадт Георг, проф., докт.
прем'єр-міністр Саксонії у відставці

Мюнхмайер Тобіас
Грінпіс е.Ф.

Новак Андрей Ф.
консалтингова компанія «European
Cosmopolitan Consulting»

Оттен Томас
консалтингова компанія «Оттен
Консалтинг ГмбХ»

Плайнес Гайко, проф., докт.
Бременський університет

Пьорцген Гемма
журналістка

Прашль Геральд
журналіст

Раабе Катаріна
видавництво «Suhrkamp Verlag»

Роде Маша
журналістка

Зассе Гвендолін, проф., докт.
Центр східноєвропейських
і міжнародних досліджень

Шиффер Штефані
Європейський обмін ГмбХ

Шиманке Дітер
проф., докт.

Шюргерс Норберт, докт.
місто Нюрнберг

Вайдемманн Йоахім
медіа-компанія «Comecon. Media
GmbH»

Вьоль Александр, проф., докт.
Європейський університет Віадріна
(Франкфурт-на-Одері)

Воршех Зузан, докт.
Європейський університет Віадріна
(Франкфурт-на-Одері)